

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

Εἰσαγωγή

Εἰς τὸ θέμα τῆς παρουσίας μελέτης τὰ ἱστορικά σπήλαια τῆς ἀρχαιότητος ἔστρεψε τὴν προσοχήν μου ὁ καθηγητὴς κ. Σπ. Μαρινᾶτος, τὸν ὁποῖον καὶ θερμῶς εὐχαριστῶ. Περιέλαβον σπήλαια παρουσιάσαντα ἀρχαιολογικά εὐρήματα ὄχι κατοικιδίου ἢ ταφικῆς χρήσεως, καὶ τὰ μνημονευόμενα ὑπὸ τῶν πηγῶν.

Κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἐρεύνης ἠκολουθήσαμεν τὰ βήματα τῶν περιηγητῶν, οἱ ὅποιοι τὰ ἐπεσκέφθησαν καὶ ἐπειράθησαν νὰ ταυτίσουν αὐτά. Ἡ γλωσσολογικὴ ἐπίσκεψις τῶν σπηλαίων ἔχει προηγηθῇ ὑπὸ τοῦ Δ. Βαγιακάκου¹.

Τὸ φυσικὸν περιβάλλον καὶ ἡ δημιουργικὴ φαντασία τῶν προγόνων μας ἐνέπνευσε τὴν ἐγκαθίδρυσιν ἐντὸς τῶν σπηλαίων παντοίων θεοτήτων με προτίμησιν εἰς τὰς Νύμφας καὶ τὸν τραγόπουν Πᾶνα. Ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὸν θαμπὸν σπηλαιώδη κόσμον κατέχει εἶτα ὁ θεὸς τοῦ φωτὸς Ξανθὸς Ἀπόλλων. Ὁ ἥλιος καὶ ἡ ἀκτινοβολία του εἶναι ἄλλωστε ρυθμισταὶ τῆς εὐφορίας, ἡ ὁποία συντελεῖται εἰς τὰ βάθη τῆς γῆς. Ἐντὸς τῶν ἐγκάτων τῶν σπηλαίων λαμβάνει χώραν καὶ ἡ ἐπικοινωνία πρὸς τὸν κάτω κόσμον ὡς εἰς τὰ Πλουτώνεια καὶ Χαρώνια. Ὁ Ἡρακλῆς, ὁ Ποσειδῶν, ἡ Μήτηρ τῶν θεῶν, οἱ Κένταυροι, χορεία μυθολογικῶν προσώπων ἐτιμήθησαν ἐπίσης με σπήλαια. Ἐπονται τὰ μετὰ πλουσίου σταλακτιτικοῦ ἢ σταλαγμιτικοῦ διακόσμου καὶ ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων ἀβάπτιστα σπήλαια, τὰ ὁποῖα ἐκίνησαν τὴν προσοχήν τῶν πολλῶν.

Ὁ λαὸς ἐνίστε ἐγκατέφυγεν εἰς αὐτὰ δράκοντα «δρακότρupes» καὶ αἱ «νεραίδες» ξωτικά ἢ ἀερικά μετετράπησαν ἅπαξ εἰς ἐπτὰ παρθένους. Ἐξάπλωσιν παρουσιάζει καὶ τὸ σπήλαιον τοῦ Κύκλωπος. Ὁ κατάλογος τῶν ἐξερευνηθέντων ὑπὸ τῆς σπηλαιολογικῆς ἐταιρείας ἐν Ἑλλάδι σπηλαίων ὑπερβαίνει τὰς τέσσαρας χιλιάδας. Ὡς πρὸς αὐτὰ ἡ ἀντιστοιχία τῶν παραδεδομένων ὑπὸ τῶν πηγῶν εἶναι ἀπειροελαχίστη.

Ἡ ἐπίσκεψις μας εἰς σπήλαια ἄρχεται ἐκ τῶν ἐγγυτέρων τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ἀκολουθοῦν τὰ τῆς Πελοποννήσου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας, Ἡπείρου, Θράκης, Νήσων, Μ. Ἀσίας. Δὲν ἀνεζητήσαμεν σπήλαια με παλαιολιθικά εὐρήματα ἢ ἐγχαραξεις, τὰ ὁποῖα ἀφθονοῦν εἰς τὴν λοιπὴν Εὐρώπην, ὡς τὰ τοῦ Πηλίου

1) Τὸ ἄρθρον τοῦ Δ. Βαγιακάκου, Γλωσσικὴ σπηλαιολογία ΠΑΝ 1949, 7—10 εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ μοῦ φωτοτυπῇ ὁ συνάδελφος κ. Κοντοσόπουλος. Προσωπικῶς ἐπεσκέφθην τοὺς «γωλεοὺς» «φωλεοὺς» γωλεῖα, σπήλαια καὶ αἱ πρὸς τὴν θάλασσαν καταδύσεις, κατὰ Ἀριστ. Λυκ. Νικ., ἐνῶ κατὰ τὸν G. W. Elderkin, Hesperia (10) 1941. 137 ἐὰν ἡ σχέση τῆς λέξεως μέγαρον πρὸς τὴν Ἑβραϊκὴν me'āgāh «=σπήλαιον» εἶναι πραγματικὴ, τότε τὸ ἀρχικὸν μέγαρον καθίσταται σπήλαιον με σημαντικὴν ἱστορίαν ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὸ Μιθραϊκὸν spelunca.

εἰς Θεσσαλίαν ¹ καὶ τὸ τῶν Πετραλώνων τὴν Χαλκιδικῆς ² εἰς Μακεδονίαν. Εἰς τὴν παρούσαν ἔρευναν ἐπίσης δὲν περιέλαβον τὰ σπήλαια τῆς Κρήτης, διότι ὑπάρχει περὶ αὐτῶν ἡ ἐξαίρετος ἐργασία τοῦ καθηγητοῦ Paul Faure, ὑπὸ τὸν τίτλον «Fonction des cavernes Crétoises, Paris 1964». Ἀκροθιγῶς ἀναφέρω τὸ ταυτισθὲν ἐπιτυχῶς ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Μαρινάτου ³ γνωστὸν ἐκ τοῦ Ὀμήρου σπήλαιον τῆς Εἰλειθυίας ἐν τῷ ἐπινείῳ τοῦ Μίνως Ἀμνισῶ καὶ τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν περὶ τὸν Κρηταγεννῆ Δία μυθολογίαν προβληματικὰ ⁴ σπήλαια : Δικταῖον ⁵ καὶ Ἰδαῖον ⁶ ἄντρον, ἐνδεχομένως τὸ σπήλαιον τοῦ Ἀρκαλοχωρίου ⁷ καὶ τὸ Ἀρκέσιον ⁸. Κατὰ τὴν γνώμην μου σπήλαιον γεννήσεως τοῦ Διὸς εἶναι τὸ Ἰδαῖον ἄντρον ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου ἄλλως «Σκυλλίου» ⁹ ὅρους, τῆς Ἰδῆς, συνδεόμενον ἴσως ἐπιγραφικῶς καὶ ἐτυμολογικῶς πρὸς τὴν Ἀκακαλίδα ¹⁰. Παρετυμολογία ἢ ζωο-λατρεία ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τοῦ περὶ τὸν νήπιον καὶ οὐδέποτε ἀνδρωθέντα Δία τῆς Κρήτης μυθολογικοῦ κυκεῶνος.

Κατάλογος Σπηλαίων : Κατάταξις κατὰ τόπους.

ΜΕΡΟΣ Α΄. Ἐκ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος.

—Β. πλευρὰ Ἀκροπόλεως : Ἰδ. σ. 187. Σπήλαιον Ἀγραύλου Ἰδ. σ. 188. Πανὸς ἢ Ἀπόλλωνος σ. 189. Ὀλυμπίου Διὸς σ. 190.—Ν. πλευρὰ Ἀκροπόλεως : Ἰδ. σ. 191. Πανὸς σ. 191 Τάλω ἢ Κάλω σ. 191.—Ἀν. πλευρὰ Ἀκροπόλεως : σ. 194. | —Σπήλαιον Οἰκισμοῦ Ριζοπόλεως σ. 194. Πανὸς καὶ Νυμφῶν Πεντέλης σ. 195. Νυμφῶν Κιθαιρῶνος σ. 195. Σπήλαιον Βραυρῶνος σ. 196. Σπήλαιον Κερατέας σ. 196. Σπήλαιον Ἀνέστη Ἀττικῆς σ. 196. Σηράγιον Πειραιῶς σ. 196. Νυμφῶν Πανὸς Ἀπόλλωνος Βάρης σ. 198. Πανὸς Φυλῆς Πάρνηθος σ. 202. Πανὸς Νυμφῶν Μαραθῶνος σ. 205. Πανὸς Δαφνίου σ. 206. Πανὸς (;) Ἐλευσίνος σ. 206. Πλουτώνειον Ἐλευσίνος σ. 206. Κίτσου Λαυρίου σ. 207. Ἀφροδίτης Ναυπάκτου σ. 197. Ἀντιόπης Ἐλευθερῶν σ. 198. Σιέλου Εὐρυτανίας σ. 202. **Στερεὰ Ἑλλάς—Ἀττική.**

«Πρόσβορρά ἄντρα Κεκροπίων ἢ Μακρῶν πετρῶν» ¹¹.

Ἡ βορεία πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἐνεφάνισεν ἵχνη ὅστε-

1) Μικρὸν σπήλαιον παρὰ τὸ χωρίον Ἀγ. Βλάσιος Μαγνησίας (Καραμπάσι) καὶ ἕτερον εἰς θέσιν Σαρακηνός, παρὰ τὴν Μακρινίτσαν Βόλου. Δ. Ρ. Θεοχάρη Σπήλαια Πηλίου Ἀρχ. Δελτ. (21) 1966, 255.

2) Α. Πουλιανού, Ἡ προέλευσις τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1968, 269. Archaeological Reports for 1960—61, 3 «Βῆμα» 5 Ἰουν. 1961.

3) Σπ. Μαρινάτου, Τὸ Σπέος Εἰλειθυίας ΠΑΕ 1929, 95—104 Ὀμηρ. (τ. 188) ὡς καὶ Ἀνασκαφαὶ ἐν Κρήτῃ ΠΑΕ 1930, 91—99, M. Nilsson, Minoan Mycenaean Religion, Lund 1950 58.

4) M. Nilsson, M. M. R. 534 κέξ.

5) Κ. Γιαννουλίδου, Ζεῦ Δικταῖον ἀείσομεν ἢ Λυκαῖον oder Diktyнна- Ida ΠΛΑΤΩΝ, 1956, 78.

6) Διὰ ΥΜ ὅστρακα ἐν αὐτῷ ΠΑΕ 1956, 224.

7) Sp. Marinatos, Arch. Anz.—1934, 254, Nilsson 459.

8) Κ. Γιαννουλίδου, Ἀρκέσιον ἄντρον, ΠΛΑΤΩΝ, 1957, 136—8.

9) » » Ζεὺς Αἰγάλος, Ἀκακα(λ)ίς Σκυλλιον ὄρος ΠΛΑΤΩΝ, 1958, 109—114.

10) Κ. Γιαννουλίδου ΠΛΑΤΩΝ ἐνθ. ἀνωτ. 1956, 78, Ἀσασαρά ἢ Ἀκακα(λ)ίς Centum καὶ šatem ἐν τῇ γραμμικῇ Α ΠΛΑΤΩΝ (ἐτ. Η΄) 1970, 121.

11) Εὐριπ. Ἴων στ. 937 Jules Toutain, Les cavernes sacrées dans l'antiquité grecque, Annales du Musée Guimet, Bibliothèque de vulgarisation τόμ. 39, σ. 160—166. Τὸ περιεχόμενον τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ κατέστησεν εἰς ἐμὲ προσιτὸν ὁ Καθ. κ. Paul Faure, τὸν ὁποῖον καὶ θερμῶς εὐχαριστῶ.

ρονεολιθικῆς κεραμεικῆς, οὕτως ἀποδεικνύεται ὅτι ἐκατωκείτο ἤδη ἐκ τῶν χρόνων τούτων. Ἐν αὐτῇ ὑπάρχουν τρία σπήλαια καὶ δύο κυκλικαὶ κοιλότητες, αἱ ὁποῖαι κατεμετρήθησαν ὡς σπήλαια. Ἔχομεν λοιπὸν ΒΑ τὸ σπήλαιον τῆς «Ἀγραύλου» κάτωθεν τοῦ Ἐρεχθείου, δυτικῶς δὲ τούτου ἔτερα δύο, τὸ τοῦ Πανὸς ἢ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Ὁ Εὐριπίδης εἰς τὸν Ἴωνα ἀναφέρει «Κέκροπος ἄντρα» (στ. 1400). Τὸ σπήλαιον τῆς «Ἀγραύλου» ἀφιερώθη εἰς τὴν θυγατέρα τοῦ Κέκροπος καὶ ἱερίαν τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ ὁποία κατεκρημνίσθη ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, ὅτε ἤνοιξε τὴν ἱερὰν κίστιν καὶ εἶδε τὸν Ἐριχθόνιον. (Παυσ. 1 28, 2). Δὲν περιελήφθη εἰς τὸ τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως ἐνταῦθα δὲ ἦτο κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἡ εἴσοδος τῆς. Ὁ Ἡρόδοτος (Θ 53, 2) ἴσως προσδιορίζει τὴν λατρείαν τῆς Ἀγραύλου εἰς τὰς κλιτῦς τῆς Ἀκροπόλεως κατὰ τὴν ἄνοδον τῶν Περσῶν: «ταύτῃ ἀνέβησάν τινες κατὰ τὸ ἱερὸν τῆς Κέκροπος θυγατρὸς Ἀγραύλου καίτοι ἀποκρήμνου ἰόντος τοῦ χώρου». Ὁ Πολυδεύκης (Ὀνομαστικὸν Η 105) ἀναφέρει τὴν ἑνορκον ὑπόσχεσιν τῶν ἐφῆβων νὰ μὴ ἐγκαταλείψουν τὸν παραστάτην «ἐν Ἀγραύλου».

Κατὰ τὸν Broneer ἡ Ἀγραυλος ἐλατρεύετο ἐπὶ τῆς κατωφερείας ὑποκάτω καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ Ἔρση συνεμερίζετο τὴν ἰδίαν λατρείαν. Μεταξὺ τοῦ σπηλαίου καὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὑπῆρχε φυσικὴ ἐπικοινωνία, διότι ἐχρησίμευεν ὡς δίοδος τῶν ἱερειῶν τοῦ Ἐρεχθείου, τῶν Ἀρρηφόρων, κατὰ τὴν μετάβασίν των εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἐρωτος καὶ τῆς Ἀφροδίτης. Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν ἦτο ἡ μυστικὴ ἔξοδος ἐκ τῆς ὀχυρᾶς ἀκροπόλεως. Σήμερον ἡ ἐπικοινωνία αὕτη διεκόπη. Διὰ κλίμακος 23 νεωστὶ διευθετημένων βαθμίδων προσεγγίζει τις τὸν μακρὸν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ἐντετειχισμένον περίβολον, διὰ τοῦ ὁποίου εἰσέρχεται τις εἰς τὸ Ἀγραύλιον. Ἐντὸς αὐτοῦ ὑπάρχει Μυκηναϊκὴ κρήνη. Μήπως ἄραγε πρόκειται περὶ τοῦ «ἄντρου ἐρήμου οἰωνῶν γαμφηλαῖς φόνευμα θοίναμά τ' εἰς Ἀιδαν ἐκβάλλει» τοῦ Ἴωνος (στ. 1194—5) ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστὸν ὅτι καὶ διὰ τοῦ ὕδατος ¹ ἐπεκινῶναι τις πρὸς τὸν κάτω κόσμον;

Οἱ ἐρευνῆται ἰδιαίτέρως ἡσχολήθησαν ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τῶν σπηλαίων Πανὸς καὶ Ἀπόλλωνος. Κατὰ τὸν περιηγητὴν Πausανίαν «καταβᾶσι δὲ οὐκ ἐς τὴν κάτω πόλιν, ἀλλ' ὅσον ὑπὸ τὰ προπύλαια, πηγὴ τε ὕδατός ἐστι καὶ πλησίον Ἀπόλλωνος ἱερὸν ἐν σπηλαίῳ καὶ Πανός. Κρεοῦση δὲ θυγατρὶ Ἐρεχθέως Ἀπόλλωνα ἐνταῦθα συγγενέσθαι νομίζουσι» (Παυσ. 1. 28, 4). Εἰς τὴν συνέχειαν τοῦ Πausανίου καὶ εἰς «Θεῶν Διαλόγους» τοῦ Λουκιανοῦ, εἰς διάλογον μεταξὺ Πανός καὶ Ἑρμοῦ (22, 3) ὡς καὶ εἰς τὸν «Δις κατηγορούμενον» (§ 9) ὁ Πάν ὡς σύμμαχος τῶν Ἀθηναίων εἰς τὸν Μαραθῶνα, λέγεται ὅτι ἔλαβεν ὡς ἀριστεῖον «τὸ ὑπὸ τῇ ἀκροπόλει σπήλαιον» «μικρὸν ὑπὲρ τοῦ Πελασγικοῦ». Κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (Ζ 105) οἱ Ἀθηναῖοι ἱδρυσαν «ὑπὸ τῇ ἀκροπόλει Πανός ἱερὸν . . . θυσίῃσι τε ἐπετείοισι καὶ λαμπάδι ἱλάσκονται» ἐνῷ ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως (Προτρ. ΙΙΙ 45, σ. 39 ἐκδ. Potter) ἐπαναλαμβάνει τὴν ἱστορίαν τῆς ἐγκα-

1) Καλλιόπης Γιαννουλίδου, Νεοὶ τοῦ Ἄδου—Πλούτωνος, ΠΛΑΤΩΝ, τομ. ΚΒ' 1970, 283 τῆς αὐτῆς Αἰ λατρεῖαι τοῦ Ταινάρου, ΠΛΑΤΩΝ, τομ. Κ' 1968, 229.

θιδρύσεως λατρείας Πανός εἰς Ἀθήνας, περιγράφει δὲ ὅτι τὸ σπήλαιον ἔκειτο ὑπεράνω τοῦ Ἀρείου Πάγου.

Εἰς τὸν Ἴωνα τοῦ Εὐριπίδου γίνεται ἐπανειλημμένως μνεία τῶν σπηλαίων ¹ Πανός Ἀπόλλωνος «ἐνθα προσβόρβρους πέτρας | Μακρὰς καλοῦσι» (στ. 12—13), τὰ ὅποια εἰς στ. 501—503 ταυτίζονται : «συρίζεις, ὦ Πᾶν | τοῖς σοῖσιν ἐν ἄντροις | ἵνα τεκοῦσά τις Φοῖβῳ | παρθένος, ὦ μελέα βρέφος» ὡς καὶ εἰς τὸν στ. 288 «ξύνειδ' ἄντροισιν αἰσχύνῃν τινὰ» ἐνθα γίνεται φανερόν ἡ ὅτι δύο σπήλαια ἦσαν ἀφιερωμένα εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Πανός (Μαρινᾶτος) ἡ ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν ἐποίει τοπογραφίαν τῆς ἀκροπόλεως. Ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων περὶ τὰ ἄντρα ταῦτα τῆς Ἀκροπόλεως δυνάμεθα ν' ἀνεύρωμεν τοὺς ἐνίζοντας, ἥτοι τοὺς ἀποφαινομένους περὶ κοινοῦ σπηλαίου Πανός καὶ Ἀπόλλωνος, ἵσως βασισθέντας ἐπὶ τῆς λογίας παραδόσεως ὡς οἱ Wheeler, Wordsworth, Ross, Leake, Mueller, Beulé, Bursian, Καββαδίας καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ Ἴωνος ἐν Cambridge 1890 σσμ. 11. Ὁ Καββαδίας ἀκολουθῶν τὸν Wachsmuth εἶναι τῆς γνώμης ὅτι σύγχυσις εἰς τὰ σπήλαια Πανός Ἀπόλλωνος προῆλθεν ἐκ χάσματος τοῦ Πausaniou.

Ἀντίθετον ἄποψιν ἐξέφερον π. χ. οἱ Dodwell, Dyer, Wachsmuth, Boetticher, Goettling, Curtius, Milchhoeffer, Lolling, Judeich, Kern, Aubrey de Verc, Broneer, Parsons, Τραυλός, Μουτσόπουλος, Ἰακωβίδης.

Τοπογραφικῶς ἐκ τοῦ Ἀριστοφάνους ἀρυόμεθα ὅτι ἡ Μύρινα θὰ συνηγᾶτο μετὰ τοῦ Κινησίου «ἔπου ; τὸ τοῦ Πανός καλόν» (Λυσιστράτη στ. 911) καὶ θὰ ἐπανήρχετο ἀγνὴ εἰς τὴν πόλιν «λουσαμένη τῇ Κλεψύδρᾳ» στ. 913, ὅπερ κατὰ τὰ σχόλια εἰς στ. 911 «πλησίον δὲ τοῦ Πανείου ἡ Κλεψύδρα ἦν κρήνη». Εἰς τὸν Ἴωνα τοῦ Εὐριπίδου μαρτυροῦνται πλὴν τοῦ ἄντρου, ἄδута καὶ βωμὸς τοῦ Πανός (στ. 938).

Ἐν τῷ αὐτῷ ἔργῳ τοῦ Εὐριπίδου παραδίδονται κόγχαι καὶ κοιλότητες δι' ἀναθήματα καὶ ἀναθηματικὰς ἐπιγραφὰς ἐν τῷ βράχῳ ἐντὸς τοῦ σπηλαίου : «ἐν ταῦτῳ ἄντρον οὐπὲρ ἡνιάσθη θεῷ | Κρέουσα, κάκτιθῃσιν ὡς θανούμενον | 19 κοίλης ἐν ἀντίπηγος εὐτρόχῳ κύκλῳ» καὶ εἰς στ. 31 «λαβὼν βρέφος νεογνὸν ἐκ κοίλης πέτρας». Σήμερον ἐκεῖ ὑπάρχει τὸ ἡμικατεστραμμένον ἐκκλησίδιον τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ἀλανιάρη.

Νόμισμα δημοσιευθὲν ὑπὸ τῶν Caylus, Stuart, Lechevalier, Imhoof - Blumer καὶ Gardner, Frazer, κ.ἄ. μὲ σπήλαιον ἐντὸς βράχου καὶ δυτικῶς αὐτοῦ ἡ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς χειρὸς μὲ ὀλίγας βαθμίδας, αἱ ὅποια ὁδηγοῦν εἰς τὴν εἴσοδον αὐτοῦ, ἐθεωρήθη ὡς ἀπεικονίζον τὸ Πανεῖον. Αἱ βαθμίδες εἶναι ἀνατολικῶς ἡ δεξιὰ ἐτέρου σπηλαίου. Ἐπὶ τῆς ἐτέρας ὕψεως ἀποτυπῶνται ἡ Ἀκρόπολις.

Τὸ 1888 εὗρέθη ἀνάγλυφον ἐπὶ τῆς ἐπάλξεως τοῦ Ὀδυσσεῶς Ἀνδρούτσου ἐκ μαρμάρου ἀπεικονίζον τὸν Πᾶνα μὲ ποιμενικὴν ράβδον εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα καὶ δέρμα κρεμάμενον ἐκ τοῦ δεξιοῦ ὤμου του. Κατ' ἀθλον ἐπίγραμμα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας 259 «Πέτρης ἐκ Παρίης με πόλιν κατὰ Παλλάδος ἄκρην | στῆσαν Ἀθηναῖοι Πᾶνα τροπαιοφόρον».

1) Ἴδὲ καὶ στ. 949, 958, 892, 936, 938.

Κατὰ τὸ ἐπίγραμμα 232 τοῦ Σιμωνίδου τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας «Τὸν τραγόπουν ἐμὲ Πᾶνα, τὸν Ἀρκάδα, | τὸν κατὰ Μήδων, τὸν μετ' Ἀθηναίων στή-
σατο Μιλτιάδης». Ὑπὸ τῶν ἀνασκαπτόντων ἐνδέχεται ν' ἀνευρεθοῦν προσφοραὶ
ἐκ μαρμάρου, διότι τυχὸν ὑπάρχουσαι ἐξ ὀρειχάλκου ἢ ἐτέρου ἀκριβοτέρου ὕλι-
κοῦ, ἐτήκοντο πρὸ μακροῦ.

Διὰ τοὺς Guides (= Ὁδηγοὺς) Joanne πρὸς Ἀνατολὰς πλησίον τοῦ σπηλαίου
τοῦ Πανὸς εἶναι τὸ σπήλαιον τοῦ Ἀπόλλωνος Ὑπακραιῦ. Ἐνταῦθα ὁ Ἐρεχθεὺς
ἀνῆρπασε τὴν Κρέουσαν, ἥτις ἐγέννησε τὸν Ἴωνα.

Ὁ Baedeker ὡς τόπους λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος δέχεται δύο ἀνατολικῶς τῆς
Κλεψύδρας σπήλαια (τὸ Πύθιον;) Ἐντὸς καὶ κάτωθεν τοῦ Ἀνατολικοῦ, πληθὺς
μαρμαρίνων πινακίδων μὲ ἀφιερώσεις εἰς Ἀπόλλωνα (Ὑπακραῖον, Ὑπ' ἄκραις ἢ
Ὑπὸ Μακραῖς). Εἰς τὴν ἐκβάθυσιν τοῦ σπηλαίου θὰ ἀναγνωρίσῃ τις τὸ χάσμα
τοῦ μνήματος τοῦ Ἐρεχθέως, πρὸ τῶν λοιπῶν βλέπει τις κατὰλοιπα τετραγώνου
βωμοῦ. Ὀλίγον περαιτέρω ἐλαξεύθησαν βαθμίδες εἰς τὸν βράχον, ἀρχικῶς τέσ-
σαι. Αἱ λοιπαὶ ἔκειντο κάτωθεν τοῦ ὀχυρωματικοῦ τείχους. τὸ ὁποῖον τὸ 1822
κατεσκεύασεν ὁ Ὀδυσσεὺς Ἀνδροῦτσος, διὰ ν' ἀσφαλίσῃ τὸ ὕδωρ τῆς Κλεψύ-
δρας. Κατὰ Boetticher τὸ δάπεδον τοῦ σπηλαίου ὑπέστη τρομερὸν βίαιον ἀκρω-
τηριασμόν, οὕτως ἐξηφανίσθη πᾶν ἔχνος τῆς θέσεως τοῦ βωμοῦ. Ἴχνη κονιάμα-
τος κατὰ μῆκος τοῦ ἡμίσεος τῆς προσόψεως ἔδειξαν ὅτι ἐν μέρει ἐκλείσθη. Ἐπὶ
τοῦ βράχου ἐσωτερικῶς τοῦ σπηλαίου ὁ Goettling εὗρεν ἴχνη τοῦ ὀνόματος τοῦ
Ἀπόλλωνος Ὑπακραιῦ.

Ὁ Στράβων (9,404) ποιεῖται λόγον «ἐν τῷ τείχει μεταξὺ τοῦ Πυθίου καὶ
τοῦ Ὀλυμπίου». Ἐκ τούτου ὀρμηθεὶς ὁ Doerpfeld ταυτίζει τὸ Πύθιον μὲ τὸ
σπήλαιον τοῦ Ἀπόλλωνος τῆς ΒΔ προσόψεως τῆς ἀκροπόλεως ἐκ τῆς ἡκολου-
θημένης πορείας τῆς ἱερᾶς νηός: Κεραμεικός, Ἐλευσίνιον, Πελασγικόν, Πύθιον
ὡς καθορίζεται εἰς τοὺς ὑπὸ Φίλοστράτου «Βίους σοφιστῶν» II 1,5. Ὁ Κεραμό-
πουλος τὸ ἐταύτισεν ὡς σπήλαιον τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Τὴν αὐτὴν γνώμην ἔχει
καὶ ὁ Τραυλός.

Εἰς τὰ ὑψόμενα ὑπεράνω τοῦ Ἀρείου Πάγου ἄντρα ἐτράφη καὶ ἡ Βορεὰς
κατὰ τὸν Σοφοκλέα (Ἀντιγ. στ. 983—6) «τηλεπόροις δ' ἐν ἄντροις τράφη θυέλ-
ησιν ἐν πατράοις | 985 Βορεὰς ἄμιππος ὀρθόποδος ὑπὲρ πάγου θεῶν παῖς».

Βιβλιογραφία :

- L. Ross, Wanderungen in Griechenland, Halle 1851, II 77.
Thomas Henry Dyer, Ancient Athens, London 1873, 445.
A. Boetticher, Die Akropolis v. Athen, Berlin 1888, 53—54.
Guides - Joanne, Athènes et ses environs έκδ. Hachette et Cie I 39.
Π. Καραδιδία, Τοπογραφικὰ Ἀθηνῶν κατὰ τὰς περὶ τὴν Ἀκρόπολιν ἀνα-
σκαφάς, Ἀρχ. Ἐφ. 1897, 18—19.
Μουτσόπουλος, Ἀρχιτεκτονικὰ Μνημεῖα τῆς περιοχῆς τῆς ἀρχαίας Βού-
ρας, 23.
C. Boetticher, Bericht ueber die Untersuchungen auf der Akropolis v.
Athen, Berlin 1863, 222.
Chr. Wordsworth, Athens and Attica, London 1855, 68.

- E d. D o d w e l l, Classical and topographical Tour through Greece during the years 1801, 1805, and 1806 London 1819, I 303.
 C. W a c h s m u t h, Die Stadt Athen, Leipzig 1874, 248.
 W. V i c h e r, Erinnerungen und Eindruecke, Basel 1857, 165.
 K. B a e d e k e r, Griechenland⁵, Leipzig 1908, 40.
 Ἴω. Τ ρ α υ λ ο ὕ, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1960.
 W. M. L e a k e, The topography of Athens with some remarks on its antiquities, London 1821, 62
 Th. H. D y e r, Ancient Athens, London 1873, 446.
 G. W h e l e r, A journey into Greece, London 1682, 370.
 C. W a c h s m u t h, Die Stadt Athen, I 296.
 Σπ. Ἰ α κ ω β ῖ δ ο υ, Ἡ Μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1962, 128,
 O. B r o n e e r, A Mycenaeon fountain on the Athenian Acropolis Hesperia VIII 1939, 428.
 O. B r o n e e r, Excavations on the north slope of the Acropolis Hesperia II 1933.
 » » , Discoveries on the north slope of the Acropolis 1938, 445—450.
 T. L e s l i e S h e a r, The campaign of 1937, Hesperia | 7 | 1938.

N. πλευρὰ ἀκροπόλεως.

Ὡς σπήλαιον τοῦ Πανὸς ὑπὸ τοῦ Dodwell ἐξελήφθη τὸ κείμενον κατ' εὐθεϊαν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτερου Νίκης ἤτοι κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς Ἀκροπόλεως. Κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην ἔχομεν δύο σπήλαια τὸ θεωρηθὲν καὶ ὡς σπήλαιον τοῦ Πανὸς φαίνεται ὅτι ἐσχηματίσθη ἀρχικῶς ἐκ τῆς φύσεως, ἀλλ' ἐβελατιώθη ἀκολουθῶς διὰ τῆς τέχνης. Εἶναι 20 πόδας εὐρὺ εἰς τὴν εἴσοδον, προφανῶς κατὰ τι περισσότερον εἰς ὕψος, εἰσδύει δὲ εἰς βάθος 12 ποδῶν.

Ἡ σύγχυσις προσῆλθεν ἐκ τῆς εὐρέσεως μαρμαρίνου ἀγάλματος τοῦ θεοῦ Αἰγυνητικοῦ ρυθμοῦ οὐχὶ μακρὰν τῆς θέσεως ταύτης ὑπὸ τοῦ Dr Clarke ἀποσταλέντος εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ἔνθα καὶ ἐτοποθετήθη εἰς τὴν δημοσίαν βιβλιοθήκην τοῦ Cambridge. Παρὰ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ φέρονται ἔχνη μετατροπῆς του εἰς ναόν, ἐτιμᾶτο δὲ πιθανῶς ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου. Ἴσως ἐνταῦθα ἔχομεν πρὸ ἡμῶν τὸ σπήλαιον τοῦ Κάλω.

Ἐτερον σπήλαιον λελαξευμένον ἐντὸς τοῦ βράχου τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς ἀκροπόλεως. Ἰσως ἀρχαῖον λατομεῖον κακὰ Chandler, «ἐν τῇ κορυφῇ τοῦ θεάτρου» (Παυσ. 1.21.3) κατὰ τι ἀνατολικώτερον τοῦ μέσου ἄξονος τοῦ χώρου τῶν θεατῶν (Milhoeffler), ἀκριβῶς ὑπεράνω τῆς θέσεως ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπετέθη ὅτι εἶχε κτισθῇ τ' Ὡδεῖον τοῦ Περικλέους (Stuart - Revett). Ἐπ' αὐτοῦ φέρει τρίποδα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀπεικονίζεται ὁ φόνος τῶν Νιοβίδων ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος ὕψους 9 μ. Χρονολογεῖται περὶ τὰ 12 ἔτη μετὰ τὸ μνημεῖον τοῦ Λυσικράτους ἐπὶ ἀρχοντος Νεαίχμου, ἂν ὡς εἰκάζεται, καίτοι καθόλου βέβαιον (Harrison), ἀνῆκεν εἰς τὸ πολὺ γνωστὸν μνημεῖον τοῦ Θρασύλλου (1ον ἔτος 119ης Ὀλυμπιάδος ἢ 319 π. Χ.), τοῦ ὁποίου σφύζονται κατάλοιπα, ἴστατο δὲ κατ' ἐξοχὴν ἴσως ὡς ἀμφότεροι οἱ διατηρούμενοι κίονες τριπόδων κορινθιακοῦ ρυθμοῦ μὲ φύλλα

ἀκάνθης διαφέροντα τοῦ γνωστοῦ ρυθμοῦ (μακρά, ἀπαλά) ἐπὶ τοῦ ὑψίστου ὁρο-
πεδίου ἄνωθεν τοῦ σπηλαίου. Ὑπεράνω τοῦ ἐπ' αὐτοῦ διαζώματος τρεῖς βαθμί-
δες μὲ καθημένην μορφήν, ἐνδεδυμένην μὲ γυναικείαν ἐνδυμασίαν καὶ δέρμα πάν-
θηρος, ἀλλ' ἀκέφαλος. Ἡ κεφαλὴ ἀπωλέσθη κατὰ Chandler τὸ 1776. Αὕτη ἔφε-
ρεν ἴσως τὸν τρίποδα (Vischer). Ἐπὶ ἐκάστης γωνίας θέσεις λαξευμέναι ὡς βά-
θρα δι' ἑτέρα δύο ἀγάλματα. Ἐπ' αὐτοῦ καὶ τοῦ διαζώματος 3 ἐπιγραφαί, ἀνα-
γράφουν νίκας, κτηθείσας ἐν τῷ Ὡδεῖω ἢ τῷ θεάτρῳ, αἱ ὁποῖαι ἀποδεικνύουν
αὐτὸ ὡς χορηγικὸν μνημεῖον.

Τὸ ἄγαλμα ἀπήγαγεν ὁ λόρδος Ἑλγιν εἰς Ἀγγλίαν, ἔνθα καίτοι ἔχασε τὸ τοπικόν
τοῦ ἐνδιαφέρον, τοῦτο ὑπῆρξε, κατὰ τὸν Vischer διὰ καλὴν τύχην, ἐπειδὴ εἰς τοὺς
ἀπελευθερωτικούς πολέμους τοῦ 1826—7 τὸ μνημεῖον κατὰ μέγα μέρος κατεστράφη.

Συντρίμματα μὲ ἐπιγραφὰς ἔκειντο πρὸ τοῦ σπηλαίου, ὅτε τὸ ἐπεσκεύετο οὗτος.
Μέγα τμήμα τοῦ διαζώματος τοῦ ναοῦ, μὲ μέρος τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐπιγραφῆς
κεῖται εἰς τὴν κατωφέρειαν τοῦ θεάτρου καὶ ἐλαξεύθη διὰ νὰ πίνουν ὕδωρ ἐκ τού-
του. Τὸ πλεῖστον τοῦ μνημείου ἦτο ἐκ Πεντελικοῦ μαρμάρου. Συνίστατο ἐκ μι-
κρᾶς δωρικῆς αἰθούσης, ἢ πρόσοψις τῆς ὁποίας ἐσχηματίσθη ὑπὸ δύο εὐρειῶν
γωνιωδῶν παραστάδων. Ἐὰν ἐπ' αὐτοῦ ἀρχικῶς βάθρον ὁ τρίπους τοῦ Θρασύλ-
λου θὰ ἴστατο ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἀνοίγματος τοῦ ἀκρωτηρίου. Ἡ ἐπιγραφὴ, ἢ
ἀφηγουμένη τὴν χορηγικὴν νίκην τοῦ Θρασύλλου εἰς τὸ κέντρον τοῦ διαζώματος,
ὅτι τὴν εἶδεν ὁ Stuart, ἔχει ὡς ἑξῆς :

ΘΡΑΣΥΛΛΟΣ ΘΡΑΣΥΛΛ[ΟΥ] ΔΕΚΕΛ[ΕΕΥΣ] ΑΝΕΘΗΚΕΝ || ΧΟΡΗΓ[Ω]Ν ΝΙΚΗ-
ΣΑΣΑΝΔ[Ρ]ΑΣΙΝ ΙΠΠΟΘΩΝΤΙΔΙΦΥΛΗΙ | ΕΥΙΟΣΧΑΛ[ΚΙΔΕΥΣΗΤΛΕΙ ΝΕΑΙΧΜΟΣ
ΗΡΧΕΝ : ΚΑΡΚΙΔΑΜΟΣΣΩΤΙΟΣ ΕΙΔΙΔΑΣΚΕΝ . . .

Ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου ζωφόρος, φέρουσα ὡς διακόσμησιν ἑνδεκα στεφάνους δά-
φνης ἐν ἀναγλύφῳ, ὑπεράνω δὲ γεῖσον. Τοιαύτη ἦτο πιθανὸν ἢ ἐμφάνισις τοῦ οἰ-
κοδομήματος, ὅταν περίπου τὸ 271/270 π. Χ. ὁ υἱὸς τοῦ Θρασύλλου Θρασυκλῆς
ἐνίκησεν ὡς ἀγωνοθέτης, οὐχὶ δὲ ὡς χορηγός.

Ἐπὶ τῆς ἐντυπωσιακῆς τοποθεσίας τοῦ τρίποδος τιῦ πατρός του, ἀφου κατεβί-
βασε τοῦτον, τὸν ἀντικατέστησε μὲ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου (Baedeker) προσέθεσε δὲ
ὑπεράνω ἑτερον κατασκευάσμα (Harrison) τοῦτο συνίστατο ἐκ βάσεως εἰς ἐκάστην
ἀπόληξιν τοῦ διαζώματος δι' ἑκαστον τῶν τριπόδων, τοὺς ὁποίους ἔπρεπε ν'
ἀναγεῖρῃ. Μὲ πρόσοψιν ἀριστερὰ ἔθεσε τὸν τρίποδα τῶν παίδων, ὑποκάτω δὲ τὴν
κάτωθι ἐπιγραφὴν : Ο ΔΗΜΟΣ ΕΧΟΡΗΓΕΙ ΠΥΘΑΡΑΤΟΣ ΗΡΧΕΝ || ΑΓΩΝΟΘΕ-
ΤΗΣ ΘΡΑΣΥΚΛΗΣ ΘΡΑΣΥΛΛΟΥ ΔΕΚΕΛΕΕΥΣ ΙΠΠΟΘΩΝΤΙΣ ΠΑΙΔΩΝ ΕΝΙ-
ΚΑ || ΘΕΩΝ ΘΗΒΑΙΟΣ ΗΤΛΕΙ || ΠΡΟΝΟΜΟΣ ΘΗΒΑΙΟΣ ΕΙΔΙΔΑΣΚΕΝ. Εἰς τὰ δε-
ξιὰ κάτωθεν τοῦ τρίποδος τῶν ἀνδρῶν ἢ ἐπιγραφὴ ἔχει ὡς ἀκολούθως : Ο ΔΗΜΟΣ
ΕΧΟΡΗΓΕΙ ΠΥΘΑΡΑΤΟΣ ΗΡΧΕΝ || ΑΓΩΝΟΘΕΤΗΣ ΘΡΑΣΥΚΛΗΣ ΘΡΑΣΥΛΛΟΥ
ΔΕΚΕΛΕΥΣ ΠΑΝΔΙΟΝΙΣ ΑΝΔΡΩΝ ΕΝΙΚΑ | ΝΙΚΟΚΛΗΣ ΑΜΒΡΑΚΙΩΤΗΣ ΗΤ-
ΛΕΙ || ΛΥΣΙΠΠΟΣ ΑΡΚΑΣ ΕΙΔΙΔΑΣΚΕ.

Ἄνω ὑψηλὰ εἰς τὸ σπήλαιον δύο μεμονωμένοι ὑψηλοὶ Ρωμαῖκοὶ κίονες μὲ
τριγωνικὸν κιονόκρανον ἐπὶ βάσεως 5 βαθμίδων. Ἐπὶ τῆς ἀνωτέρας βαθμίδος
Ρωμαϊκαὶ ἐπιγραφαὶ ὀνομάτων ἀφιερωτῶν. Ἐπίσης ὅμοια ἐπιγραφαὶ ἐπὶ τοῦ
βράχου ἀνατολικῶς τῶν κίωνων, ἡλλοιωμένα ἐκ τοῦ καιροῦ.

Ἀριστερὰ δυτικῶς τῆς εἰσόδου, δύο μεγάλαι (ἀναθηματικαί ;) κόγχαι ἐσμилευ-

μέναι εἰς τὸν βράχον (Milchoeff). Τὸ σπήλαιον εὐρύχωρον ἐσωτερικῶς ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο «cellas», μίαν ἐπὶ τῆς ἄλλης (Wheler 1682). Ἀρχικῶς ἐσχηματίσθη ἐκ τῆς φύσεως καὶ ἐμεγεθύνθη τεχνικῶς. Εἰσδύει περὶ τὰ 10,40 μ. κάτωθεν τοῦ βράχου καὶ τὸ γενικὸν πλάτος του εἶναι 6 μ. Περιέχει ὀλίγα τεμάχια (blocks) μαρμάρου, βάθρον κίονος ἴσως διὰ τρίποδα, ἐρραβδωμένον κιονοειδῆ βωμὸν ὅμοιον πρὸς τοὺς τῆς Χαιρωνείας, Ἰωνικὸν κιονόκρανον μικρῶν ἀναλογιῶν ἀκατέργαστον. Λαμβάνει ἀμυδρὸν καὶ μυστηριώδες φῶς διὰ μέσου δύο μικρῶν ἀνοιγμάτων εἰς τὸν σύγχρονον τοῖχον, διὰ τῶν ὁποίων παράγεται γραφικὸν καὶ μοναδικὸν ἀποτέλεσμα.

Λατρεία : Λόγῳ τοῦ ὅτι τὸ ἄγαλμα κατὰ Visconti εἰκάζεται ὅτι παριστᾷ τὸν Διόνυσον—δέρμα πάνθηρος—προστάτην τῶν θεάτρων, ἦτο δὲ κατὰ χώραν, ὅτε ὁ Dodwell ἐπεσκέφθη τὸ πρῶτον τὰς Ἀθήνας ἴσως ἐκ τούτου ὁ Vischer ἐκφράζει τὴν σκέψιν ὅτι τὸ σπήλαιον ἦτο ἀφιερωμένον τῷ Διονύσῳ θεῷ προστάτῃ τοῦ θεάτρου. Κατὰ Milchoeff ἐγνωστον δι' ἡμᾶς εἰς ποίαν λατρείαν ἦτο ἀφιερωμένον.

Ἡ Harrison τὸν ἐπὶ τοῦ τρίποδος φόνον τῶν Νιοβίδων εἰκάζει ὡς θέμα Ἀπολλώνειον μᾶλλον παρὰ Διονυσιακόν. Αἱ ἀναθηματικαὶ (;) κόγχαι δὲν βοηθοῦν ἐπίσης διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς ἐν αὐτῷ τελουμένης λατρείας. Προφανῶς ὁμοῦς ἐξυπηρετοῦν λατρείαν χθονίου φύσεως, διότι γνωρίζομεν τοιαύτας ἐκ τάφων, ὡς καὶ ἡ ἀναφερθεῖσα κεφαλὴ Μεδούσης, τὴν ὁποίαν εἶδε ὁ Πausanias ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς ἀκροπόλεως, καίτοι ἡδύνατο αὕτη νὰ ἔχῃ χαρακτηρὰ ἀποτροπαϊκόν. Πάντως δὲν ἔχομεν ἀποδείξεις σχέσεως τοῦ σπηλαίου πρὸς τάφον, ἀν καὶ δὲν ἀποκλείεται ταφικὴ χρῆσις τοῦ σπηλαίου ὑπὸ τῶν νεολιθικῶν ἤδη κατοίκων τῆς ἀκροπόλεως.

Τὸ ἥλιακὸν ἐπίσης ὁρολόγιον ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ σπηλαίου δὲν εἶναι οὔτε κἂν ἔνδειξις συνεχείας ἥλιακῆς λατρείας. Ἰσως ὡς ἐπιβίωσις λατρείας τῆς πανσθενοῦς θεότητος τῆς φύσεως κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους δύναται νὰ ἐκληφθῇ ἡ μεταβολὴ αὐτοῦ εἰς ναὸν τῆς «Παναγίας Σπηλιωτίσσης» ἢ τῆς «Εὐλογημένης Κυρίας τοῦ Σπηλαίου» (Stuart—Revett), «Κυρίας τοῦ Σπηλαίου» (Wheler) κληθείσης Χρυσοσπηλιωτίσσης.

Πρὸ τοῦ βάθους τοῦ σπηλαίου τοῦ βράχου ἐκτίσθη ἐγκάρσιος τοῖχος τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπολήγει ἀριστερὰ εἰς τοξωτὴν πύλην. Ἀνάλογος τοῖχος μετ' ἀνοιγματος ἀντιστοίχου ἐτέθη εἰς τὰ ἄκρα τοῦ σπηλαίου, ἀποτελῶν τὸν κυρίως ναόν, τοῦ ὑπολοίπου μέχρι τοῦ κρηπιδώματος, περιορισθέντος διὰ τὸν νάρθηκα τοῦ ναῖσκου. Ἐπληροῦτο τοιχογραφίῳ, ἐκ τῶν ὁποίων σφύζονται λείψανα (Φιλοξενία Ἀβραάμ, Εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης, δύο Ἱεράρχαι, Ἀγ. Σπυρίδων καὶ Ἅγιος Βασίλειος, ἐπιγραφαὶ ἐπὶ εἰλητάρων) ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ Ἰωνικοῦ ἀκατεργάστον κιονοκράνου. Ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος παρὰ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ χορηγικοῦ μνημείου χάραγμα «1826, μ(ν) Σ/επτεμβρίῳ 10. Μάνθος Με/τζετάκης) Κρητικὸς | ἀγωνίσθη» διὰ κεφαλαίων γραμμάτων, κ.ἄλλ.

Βιβλιογραφία :

Wheler G. A journey into Greece, London 1682, 368.

Chandler Richard, Travels in Greece, Oxford 1776, 62.]

Stuart J. Revett N. The antiquities of Athens, London 1787 II 29.
Dodwell Edward, Tour through Greece during the year 1801, 1805
and 1806, London 1819 I 299.

Wordsworth Chr, Athens and Attica London 1855, 76.

de Vischer Wilhelm, Erinnerungen und Eindrücke Basel 1857, 173.

Milchoeff Arthur, Athen, Muenchen 1884.

Harrison Jane E., Mythology and Monuments of Ancient Athens, London 1890.

Smith A. H. A catalogue of Sculpture British Museum, London 1892 I 257—9.

Ross, Archaeologische Aufsätze 263.

Baedeker Karl, Griechenland⁵, Leipzig 1908, 33.

Toutain Jules, Les cavernes sacrées dans l'antiquité grecque σ. 185.

Καμπούρογλου Παλαιά Ἀθήναι 1922 σ. 67 κέξ.

Σωτηρίου Γ. Α., Εύρετ. Μεσαιων. Μνημ. Ἑλλάδος, τευχ. Α. Ἐν Ἀθήναις
1927, σ. 47.

Nilsson M., Minoan Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion
Lund 1950.

Μαρινᾶτος Σπ. Κρητο-Μυκην. θρησκεία κατὰ τὰς παραδόσεις τοῦ κ.κ.
Σπ. Μαρινάτου (Ἀθήναι 1948).

Μαρινάτου Χίρμερ, Κρήτη καὶ Μυκηναϊκή Ἑλλάς, Ἀθήναι 1959.

Ἀν. κλιτύς Ἀκροπόλεως.

Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς κλιτύς τῆς ἀκροπόλεως μέγα σπήλαιον διαστάσεων 22 μ.
ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς, 14 διὰ μέσου τοῦ ἀνοίγματος φαίνεται λίαν ἀπίθανον
ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα δὲν ἦτο συνυφασμένον πρὸς λατρείαν τινὰ ἐνῶ τὰ
μικρότερα σπήλαια τῶν νοτίων καὶ βορείων κλιτύων ἦσαν ἀφιερωμένα εἰς τὴν
χρῆσιν τῆς θρησκείας. Εἰς αὐτὸ ὁδηγεῖ εὐρὺς δρόμος.

Ἡ ἄποψις τοῦ Leake ὅτι ἐπρόκειτο περὶ Ἑλευσινίου ἀπερρίφθη. Ὁ Καπου-
τσῖνος μοναχὸς Henri Omont τὸ ὠνόμασε «τὸ σπήλαιον τοῦ Ἀπόλλωνος Πανα-
γίας» συγχέον τοῦτο πρὸς σπήλαια τῆς Β. πλευρᾶς καὶ τῆς Νοτίας, δηλαδὴ πρὸς
τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Παναγίας Σπηλιωτίσσης.

Βιβλιογραφία :

Broneer O., Excavations on the north slope of the Acropolis, Hesperia, II
1933, 415—7.

Broneer O. - M. Z. Pease, Hesperia V 1936, 247—272.

Leake, The Topography of Athens II 296.

Judeich, Topographie v. Athen II 287.

Omont Henri, Athènes en XVIIe siècle pl. XXXIX.

Ἰακωβίδης Σπ., Ἡ Μυκηναϊκή ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθήναι 1962
32 καὶ 202.

Σπήλαιον Ριζοπέλεως.

Παρὰ τὸν οἰκισμὸν Ριζοπέλεως τοῦ Δήμου Ἀθηναίων κάτωθεν τῆς ἐκκλησίας

τοῦ Προφήτου Ἡλίου σπήλαιον, τὸ πρῶτον τμήμα τοῦ ὁποίου γνωστὸν πρὸ τοῦ τελευταίου παγκοσμίου πολέμου, ἐξερευνήθη εἴτα τὸ 1960 ὑπὸ τῆς κ. Πετροχείλου καὶ τῶν συνεργατῶν της. Ἡ ἐξερεύνησις ὠλοκληρώθη τὸ 1963 ὑπὸ Δ. Λινοῦ. Οἱ διάδρομοί του καὶ αἱ δαιδαλώδεις αἵθουσάι του καλύπτουν χῶρον 2.500 τ. μ. Ἡ εἴσοδος τοῦ σπηλαίου ὁπῇ διαστάσεων $0,80 \times 0,80$. Εἴτα ἀπότομος κατάβασις 7 μ. καταλήγει εἰς θάλαμον διαστάσεων $11 \times 15 \times 2,5$. Ἐνταῦθα ἐκκινουῦν δύο τμήματα συνδεόμενα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σπηλαίου. Τὸ ἀρ. τμήμα συνίσταται ἐκ πολλῶν θαλάμων καὶ δαιδαλωδῶν δρόμων, οἱ ὅποιοι διαχωρίζονται διὰ βράχων ἢ διὰ σταλακτιτικῶν τοίχων. Ξηρολιθιά χωρίζει τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ ἀνωτέρω θαλάμου ἀπὸ τὸν κεντρικὸν θάλαμον εἰς τὴν ἀπόληξιν δὲ κενὸν ἐν εἶδει θύρας. Ὁμοίως διαμορφωμένον τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ «κεντρικοῦ θαλάμου» ἐνθα μεταξὺ βραχίονες ὄγκου καὶ κίονος δημιουργεῖται θάλαμος. Ἐπὶ ἀμφοτέρων τῶν ἐκ ξηρολιθίας τοίχων ὑπάρχουν σταλαγμαίται, οἱ ὅποιοι ἐνίοτε ἐνούμενοι μετὰ σταλακτιτῶν σχηματίζουν λεπτοὺς κίονας.

Ἐπιβλητικὸς ὁ «κεντρικὸς θάλαμος» διαστάσεων $14 \times 12 \times 5$ συνδεόμενος δι' ἀνοιγμάτων πρὸς ὅλα τὰ διαμερίσματα τοῦ σπηλαίου. Λίθοι ἐπὶ τοῦ ἐδάφους εἰς τὸ βόρειον τμήμα τοῦ μαρτυροῦν τὴν ἄλλοτε ὑπαρξιν ξηρολιθίας, τὸ δὲ δάπεδόν του καλύπτεται διὰ παχέος στρώματος «γυανῶ» (=κόπρου νυκτερίδων). Τὸ δεξιὸν τμήμα τοῦ ἀνωτέρου θαλάμου κοσμεῖται διὰ στύλων. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου ὄστρακα ἀγγείων, τινὰ τῶν ὁποίων καλύπτονται διὰ σταλακτιτικῆς ὕλης.

Καθαρισθέντα ἐξητάσθησαν ὑπὸ τοῦ καθ. κ. Ν. Πλάτωνος, ὅστις διεπίστωσεν ὅτι ἅπαντα ἀνήκουν εἰς τὴν ὑστέραν νεολιθικὴν καὶ ὑπονεολιθικὴν φάσιν τῆς Γ' π.Χ. χιλιετηρίδος, κατὰ τὰ σχήματα δὲ εἶναι λεκανοειδῆ, τροχοειδῆ, σταμνοειδῆ, λεβητοειδῆ, χυτροειδῆ, πιθοειδῆ. Ἐχρησίμευσεν ἄρα τὸ σπήλαιον ὡς κατοικία, ἢ διὰ λατρείαν, ἄλλως δι' ἀμφοτέρα.

Βιβλιογραφία :

Ἀννας Πετροχείλου, Τὸ σπήλαιον προφήτου Ἡλίου Ριζοπόλεως Ἀρ 1082 τοῦ ΔΕΣΕ τόμ. VII τευχ. 5, Ἰαν. Μαρτ. 1964 σ. 137—144.

Δ. Κ. Εὐαγγελίδης, ἓνα σπήλαιο τῶν Ἀθηνῶν γιὰ ἀντιαεροπορικὸν καταφύγιον «Νέα Ἑλλάς» 2.10.1939.

Α. Ξ. Τὸ φαντασμαγορικὸ σπήλαιο σταλακτιτῶν τῆς Ριζοπόλεως «Αὐγή» 18.6.1960.

Ἀννας Πετροχείλου, Ἐνα ἐνδιαφέρον σπήλαιον στὴν καρδιά τῆς Ἀθήνας «Ἔθνος» 20.1.1964.

Σπήλαιον Πανὸς καὶ Νυμφῶν Πεντέλης.

Μίαν ὥραν περίπου πρὸς Ἀν. τῆς Μονῆς Πεντέλης παρὰ τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα εὗρίσκεται σπήλαιον βάθους 62 μ. καὶ πλάτους 45 μ. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν δύο κίονοι δεξαμενὰ με κοιλότητος καὶ σταλακτίτας πρὸς τὰς ὁποίας συνέχονται δύο ναῖσκοι. Ἐκ τοῦ βάθους τοῦ σπηλαίου ὁπῇ ὀδηγεῖ εἰς στοὰν εἰς ἣν ῥεεῖ κρυστάλλινον ὕδωρ. Προφανῶς ἐνταῦθα ἐλατρεῦντο αἱ Νύμφαι μετὰ τοῦ Πανός.

Βιβλιογραφία :

Ἰ. Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Μεσαιωνικά μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ, Πεντελικοῦ, Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω (EMME τευχ. Γ Ἀθῆναι 1933 σ. 196—197).

Ἀντρον Νυμφῶν Κιθαιρῶνος.

Τὸ ἄντρον τοῦτο εὐρίσκεται ἐγγὺς τῶν Πλαταιῶν «ἐν μιᾷ κορυφῇ τοῦ Κιθαιρῶνος» «εἰς δυσμὰς ἡλίου θερινὰς τετραμμένον, ἐφ' ᾧ καὶ μαντεῖον ἦν πρότερον» ¹ κατὰ τὸν Πλούταρχον. Εἰς τοῦτο μετὰ τὴν μάχην τῶν Πλαταιῶν οἱ Αἰαντίδαι «τὴν ἐπινίκιον καὶ πυθόχρηστον ἀπῆγον—θυσίαν εἰς Κιθαιρῶνα, τῆς πόλεως τὸ ἱερεῖον καὶ τὰ ἄλλα προεχούσης αὐτοῖς» ². Ὁ Πausanias ³ προσδιορίζει αὐτὸ ὡς ἐξῆς : «ὕπερ δὲ τῆς κορυφῆς, ἐφ' ἣ τὸν βωμὸν ποιοῦνται, πέντε που μάλιστα καὶ δέκα ὑποκαταβάντι σταδίου νυμφῶν ἄντρον Κιθαιρωνίδων Σφραγίδιον μὲν ὀνομαζόμενον».

Ὁ περιγητὴς Leake ⁴ ἐπισκεφθεὶς τὴν περιοχὴν ἐξέφρασεν ὑποθέσεις διὰ τὴν ἀκριβῆ ταύτισίν του, ἀποκλίνει δὲ εἰς σπήλαιον ἀμέσως ἔναντι τῆς νοτίου γωνίας τῶν τειχῶν τῆς Πλαταίας, ἐπὶ τοῦ ἀποτόμου βραχώδους ὑψώματος τοῦ ὄρους, τὸ ὁποῖον χωρίζεται μόνον διὰ στενοῦ ἐπιπέδου τῆς ἀρχαίας τοποθεσίας, 30 ποδῶν μήκους 10 πλάτους καὶ 4 ὕψους.

Σπήλαιον Βραυρῶνος ⁵.

ΝΑ τοῦ ναοῦ ὀπισθεν ἱεροῦ κτίσματος πρὸς ἀνατολάς, καλυφθέντα ὑπὸ ὄγκων βράχου μικρὰ διαμερίσματα ἐκ λίθων καὶ πηλοῦ, κατὰ Ἰω. Παπαδημητρίου πιθανὸν κάτωθεν σπηλαίου χρησιμεύοντος ὡς κατοικητήριον ἢ ταφικὸν σπήλαιον τῆς Ἰφιγενείας.

Σπήλαιον Κερατέας ⁶.

Ἐκ τεσσάρων κυρίως διαμερισμάτων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ β καὶ γ χωρίζονται εἰς 2 μικρότερα ἕκαστον, τὸ τέταρτον δὲ εἰς πέντε. Εἰς τὸ πρῶτον διαμέρισμα εὐρέθησαν ὄστρακα ἀγγείων.

Σπήλαιον Ἀνέστη Ἀττικῆς ⁷.

Παρὰ τὸ γνωστὸν σπήλαιον Κουτούκι. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν ὄστρακα ὡς εἰς τὸ σπήλαιον Κερατέας.

1) Πλουτ. Ἀριστ. (Βίοι Παράλληλοι II Lipsiae 1841 (§ 11 σ. 102).

2) Πλουτ. Συμπ. πρβλ. (Ἡθικά II Parisiis 1877 πρβλ. I, II 40).

3) Πaus. 9. 3,9.

4) W. M. Leake, Travels in Northern Greece, London 1835 II 334, RE Suppl. IV ὑπὸ Maull, Kithairon 906.

5) ΜΕΕ Συμπλ. τομ. 2, Ἰωάννου Παπαδημητρίου, Βραυρῶν.

6) ΔΕΣΕ τομ. III τευχ. 7, Ἰούλ. Σεπτ. 1956, Ἰω. Πετροχείλου. Τὸ σπήλαιον Κερατέας ἀρ. 67, σ. 144.

7) ΔΕΣΕ τομ. I τευχ. 3, σ. 139.

Τὸ Σηράγγιον τοῦ Πειραιῶς.

Στενόμακρον σπήλαιον παρὰ τὴν θάλασσαν, 12 μ. ὑπὸ τὴν ἄνωθεν διερχομένην πρὸς τὸ Φάληρον ὁδόν, πλησίον τοῦ λόφου τῆς Μουνιχίας, μήκους 14,65 μ. πλάτους ἐν τῇ ἀρχῇ 3,50 ὀλίγον πέραν τοῦ μέσου 5,90 μ. διανοιγομένου οὕτως εἰς ἡμικυκλικὴν αἵθουσαν μὲ δύο βαθμίδας ἡμικυκλικάς. Κατὰ τὸ τέρμα τοῦ ὅλου ἀνοίγματος ὑπάρχουν δύο ἀνοίγματα τεχνικῶς ἐπεξεργασμένα τετραγωνικά, τὰ ὅποια συγκλίνουν καὶ συνεννοῦνται κατὰ τὴν εἴσοδον αὐτῶν. Ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου ὑπῆρχον ψηφιδωτά. Τὸ ἐν πλάτους 2,75 καὶ ὕψους 2,10 εἰκονίζει τέθριππον, βαῖνον ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπιβαίνει νεανίας. Πρὸ τῶν ποδῶν τῶν ζωηρῶς βαινόντων ἵππων, δελφίς. Τὸ ἕτερον εἰκονίζει τὴν Σκύλλαν βαίνουσαν ἐξ ἀρ. πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ τεταμένην τὴν ἀριστερὰν ἐμπρὸς καὶ τὴν δεξιὰν κεκαμμένην ὀπισθεν καὶ πρὸς τὰ ἄνω μετὰ δύο κυνῶν ἑκατέρωθεν τῆς καὶ ἰχθύος διευθυνομένου πρὸς αὐτήν. Ὀλίγον περαιτέρω τοῦ πρώτου ψηφιδωτοῦ εἴσοδος $1,20 \times 1,30$ καὶ ὕψους 2 μ. εἰς κυκλοτερῇ αἵθουσαν διαμέτρου 6,60 μ. στενουμενὴ πρὸς τ' ἄνω ἐν σχήματι δεξαμενῆς ἀρχαίας εἰς ὕψος 9 μ. περίπτου, μετὰ κυκλοτεροῦς ὁπῆς εἰς τὴν κορυφήν. Τὸ ἔδαφος φέρει καταστραφέντα ἔχνη ψηφιδωτοῦ. Πέριξ ἐπὶ τοῦ βράχου τοῦ χώρου τούτου ὑπάρχουν 32 τετραγωνικαὶ κόγχαι πλάτους καὶ ὕψους 0,60 μ. (πύελοι) χρησιμεύουσαι πιθανῶς ὡς ἀποδυτήριον τοῦ βαλανείου. Εἰς τὰ εὐρήματα συγκαταριθμοῦνται ἀγγεῖα διαφόρων ἐποχῶν καὶ πώρινος βωμὸς ἐγγὺς τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Σκύλλης μετ' ἐπιγραφῆς ἐπὶ τῆς προσθίας πλευρᾶς ἐφθαρμένης [ΑΠΟ[ΛΛΩ[ΝΟΣ] Α[Π]ΟΤ[ΡΟΠΑΙΟΥ]. Πέραν τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Σκύλλης πρὸς τ' ἀριστερά, ὑπάρχει ἔξοδος μετὰ χαμηλῶν βαθμίδων πρὸς τὴν θάλασσαν, ἀποπεφραγμένη ὑπὸ τοῦ ὄγκου τῶν βράχων.

Ὑπεράνω τοῦ σπηλαίου ἐπὶ τοῦ βράχου ἔχνη θεμελιώσεως ἱεροῦ διατηροῦντα τὴν τριμερῆ διαίρεσιν, σηκοῦ, προδόμου, ὀπισθοδόμου, ἅτινα κρτεστράφησαν κατὰ τὴν διάνοξιν τῆς νεωτέρας ὁδοῦ. Ἐγγὺς πρὸς βορρᾶν οἱ ὑπερυψούμενοι βράχοι ἔφερον κοιλώματα καὶ κόγχας μικρὰς καὶ μεγάλας, κυκλικὰς καὶ τετραγωνικὰς πρὸς ἐναπόθεσιν ἀφιερωμάτων καὶ ἀναθηματικῶν πλακῶν. Ἐκ τούτων εὐρέθησαν μαρμάρινα τινὰ μετ' ἀναγλύφου ὅφως καὶ ἐπιγραφῆς: Διὶ Φιλίῳ ἢ Μειλιχίῳ. Πρὸς ἀνατολὰς τῶν ἰχνῶν τοῦ ἱεροῦ ἄνωθεν τοῦ σπηλαίου βράχος ἐν σχήματι ναῖσκου. Ἐν τοῖς χώμασι περαιτέρω ὁρόσημον μετ' ἐπιγραφῆς ΗΕΡΟΙΟΗΟΡΟΣ δηλ. Ἡρώου ὄρος. Ὑπὸ τοῦ Ἰακώβου Δραγάτση ἐθεωρήθη ὡς τὸ Σηράγγιον κατὰ τὸν Φώτιον, Σηράγγ(ε)ιον: χωρίον τι καὶ τόπος τοῦ Πειραιῶς, κτισθεὶς ὑπὸ Σηράγγου καὶ ἡρῶν ἐν αὐτῷ.

Ὁ Ἰσαῖος (περὶ Φιλοκτήμονος κλήρου 33) ἀναφέρει τὸ «ἐν Σηραγγίῳ βαλανεῖον». Κατὰ τοὺς Ἡσύχιον καὶ Σουῖδαν ἐν αὐτῷ ἐκρύπτοντο κακοῦργοι, ἐνῶ κατὰ τὸν Ἀρποκρατίωνα: Σηράγγιον, Λυσίας ἐν τῷ κατ', Ἀνδροτίωνος· χωρίον τι τοῦ Πειραιῶς οὕτως ἐκαλεῖτο. Μνημονεύει δ' αὐτοῦ καὶ Ἀριστοφάνης ἐν Γεωργοῖς (κωμῳδία μὴ διασωθεῖσα). Ὁ Σβορώνος ταυτίζει τὸν Σηράγγιον πρὸς τὸν Ἀργοναυτὴν Εὐφημον, συνυφασμένον καὶ πρὸς τοὺς Μινύας. Τὸ σπήλαιον σήμερον χρησιμεύει ὡς οἰνομαγειρεῖον τοῦ Παρασκευᾶ.

Σπήλαιον Ἀφροδίτης Ναυπάκτου ¹.

Ἡ Ἀφροδίτη κατὰ τὸν Παυσανίαν ἀπελάμβανε τιμὰς ἐν σπηλαίῳ, πρὸς αὐτὴν εὐχονται καὶ δι' ἄλλα, αἱ χῆραι δὲ κατ' ἐξοχὴν ἥτουν γάμον παρὰ τῆς θεοῦ. (Παυσ. 10.38.12).

«Ἀφροδίτη δὲ ἔχει μὲν ἐν σπηλαίῳ τιμὰς, εὐχονται δὲ καὶ ἄλλων εἵνεκα, καὶ αἱ γυναῖκες μάλιστα αἱ χῆραι γάμον αἰτοῦσι παρὰ τῆς θεοῦ».

Σπήλαιον Ἀντιόπης ἀπωτέρω Ἐλευθερῶν Βοιωτίας.

Ἀνωτέρω τῶν Ἐλευθερῶν «σπήλαιόν ἐστιν οὐ μέγα, καὶ παρ' αὐτὸ ὕδατος πηγὴ ψυχροῦ». Φημολογεῖται ὅτι ἐνταῦθα τεκοῦσα ἡ Ἀντιόπη κατέθεσε τοὺς παῖδας, ὁ ποιμὴν δὲ ἀνευρών ἔλουσεν αὐτοὺς εἰς τὴν πηγὴν. (Παυσ. 1. 38, 8—9).

Σπήλαιον Νυμφῶν, Πανός, Ἀπόλλωνος, Χαρίτων, Βάρης.

Μίαν ὥραν πεζοπορίας ΒΑ τῆς Βάρης, παρὰ τὸν ἀρχαῖον δῆμον Ἀναγυροῦντος τῆς Ἀττικῆς, 800 μ. ὑ.έ.θ. (Ν.Α. πλευρὰ τοῦ Ὑμηττοῦ) ἐπὶ τινος λόφου τοῦ ὅρους Πανείου (Κερατοβούνι) ὕψους 635 μ. παρὰ τὴν τοποθεσίαν γνωστὴν νῦν ὡς Ραψάνα, Καψάλα, Σπήλαιον, εὐρίσκεται τὸ σπήλαιον τῆς Βάρης. Οἱ χωρικοὶ ἀποκαλοῦν καψάλα τὰ καυσόξυλα. Τὸ πρῶτον περιεγράφη τὸ 1765 ὑπὸ τοῦ Chandler. Ἀκολούθως ἡρευνήθη τὸ 1805 ὑπὸ τοῦ Dodwell. Τὸ 1809—10 ἐδέχθη τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Βύρωνος συνοδευομένου ὑπὸ μοναχοῦ μὲ φῶτα. Εἶτα ἡρευνήθη ὑπὸ Ross, Bursian, Milchhoefffer, Weller, Ἀμερικανῶν.

Δὲν εἶναι εὐκόλος ἡ ἀνεύρεσις τοῦ στομίου τοῦ σπηλαίου. Παρ' αὐτὴν βράχος καὶ συκῇ. Κατέρχεται τις περὶ τὰς δώδεκα ἀκατεργάστους ἢ κατεστραμμένας βαθμίδας. Ὁμοιάζει κατὰ τὸ σχῆμα πρὸς ὀπὴν κογχλιῶν, ὡς περιγράφει ὁ Milchoefffer κατέρχεται δὲ καθέτως ἐπὶ τοῦ ὅρους καὶ εἶναι πλήρες σταλακτιτῶν. Τὸ ὠσειδὲς στόμιόν του μήκους περίπου 10 βημάτων ἐκτείνεται ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς ἐπὶ μικροῦ ὁροπεδίου. Ὁ βράχος ἀνέρχεται μόνον πρὸς βορρᾶν. Συνίσταται ἐκ δύο θαλάμων χωριζομένων διὰ συμπαγοῦς βράχου ὡς μεσοτοιχοῦ. Ἐνταῦθα δύο ἐπιγραφαὶ ὁραταὶ καὶ ἄνωθεν : «Ἀρχέδημος ὁ Θ | ηραῖος ὁ νυμφ | ὀληπτος φραδ | αἰσι νυμφῶν τ | ἄντρον ἐξηργ | ἄξατο».

Ἡ δευτέρα μὲ μεγαλύτερα γράμματα ἐπαναλαμβάνει εἰς Δωρικὴν διάλεκτον τὰ περὶ Ἀρχεδήμου. Κατὰ τὰς πολυαρίθμους ἐπιγραφὰς ὡς θὰ ἴδωμεν «Ἀρχέδημος ὁ Θηραῖος καὶ Χολλείδης ταῖς Νύμφαις ὠκοδόμησε». Ἐτιμᾶτο ἐπίσης ἐνταῦθα ὁ Ἀπόλλων ² εἰς ἰδιαιτέρον ἱερόν, εἰς μικρὰς δὲ κόγχας ὁ Πάν ³ καὶ αἱ Χάριτες ⁴. Ἐπὶ ἀναγλύφου νεαρὸν Πάν.

Ἐν τῷ βράχῳ λελαξευμένη καθημένη μορφή. Οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν ἐπισκεπτῶν τὴν ἐθεώρησαν γυναικείαν. Ὁ Chandler ὡς Ἴσιν, τὴν «Αἰγυπτιακὴν Ceres», ὁ Ross Δήμητρα, ὁ Milchoefffer «Ρέαν» (;). Κατὰ τὴν πλέον παραδεδεγμένην ἐρμηνείαν ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν εὐρεθεῖσαν λεοντοκεφαλὴν, εἰς ἕτερον μέρος τοῦ σπηλαίου πρόκειται περὶ Κυβέλης. Ἀκριβῶς ὑποκάτω καὶ ὀλίγον ὑψηλότερον τῆς καθημένης

1) Τὸ σπήλαιον τῆς Ἀφροδίτης δὲν ἐταυτίσθη ἔτι. Ἰδ. καὶ Athen. Mitth, (4) 1879, 23.

2) IG I 430.

3) IG I 429.

4) IG I 428.

μορφῆς περιέρχον λελαξευμένον ἐν τῷ βράχῳ ἀντικείμενον ὁμοιάζει πρὸς ὀμφαλὸν ἐπὶ ἀνυψωμένης βάσεως. Εἶναι εὐρύτερον τῆς καθημένης μορφῆς καὶ ἡ κορυφή δεικνύει σημεῖα ὀριζοντίου θραύσματος, τὰ ὅποια ἐστέρησαν ἡμᾶς τοῦ ἀνωτέρου τμήματος.

Ὑπὸ τὴν παροῦσαν κορυφὴν ὡς βόστρυχοι πέριξ τῶν ἐλευθέρων πλευρῶν σειρὰ ἐρρυτιδωμένων ἀνυψώσεων. Εἰς τὸ βάθος τοῦ ὀμφαλοῦ, ἐπὶ τῶν πλευρῶν ἐγγὺς τῆς καθημένης μορφῆς, χαμηλὴ ἀνύψωσις ὡς Λ. Ἡ ἐπιφάνεια δὲν δεικνύει ἄλλας ἐγκοπὰς, ἐκτὸς τῶν ἐχουσῶν ὠσειδὲς σχῆμα. Ἡ φύσις τῆς μορφῆς εἶναι προβληματική. Κατὰ Chandler ἰθυφαλλος.

Ἡ νῆξις διὰ τὴν ἀληθινὴν τῆς ταυτότητα κεῖται πιθανῶς εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα σημεῖα. Αἱ ὁμοιάζουσαι πρὸς πλοκάμους ἄκραι πλησίον τῆς κορυφῆς ἐθεωρήθησαν πράγματι ὡς κόμη, ἀπωλέσθη δὲ ἡ κεφαλὴ μετὰ τῆς γενειάδος, τῶν ἀνεμιζομένων βοστρύχων (flowing locks) ἢ ἀμφοτέρων. Ἡ ἐξοχὴ ἐπὶ τῆς πλευρᾶς εἶναι ἰθυφαλλική. Ὁ ὀμφαλὸς γίνεται τότε σχηματικὸς κορμὸς (torso) μεμακρυσμένου σχήματος Ἑρμοῦ, ἂν καὶ ὁ ἀπεικονιζόμενος θεὸς εἶναι μᾶλλον ὁ Πάν ἢ ὁ Ἑρμῆς. Αὕτη εἶναι ἄποψις ὠρισμένων περιηγητῶν ὧν ποιεῖται μνηεῖον ὁ Vischer.

Ὅπισθεν τῶν δύο τούτων μορφῶν ἄρχεται ἐκ τῆς ράχεως τοῦ θρόνου ἀπότομος καὶ ἀνώμαλος «τράπεζα ἐπιτοιχίδων» (=ραφίον) (bank of shelves). Ὅμοιάζουν πρὸς δοχεῖα διὰ μικρὰ ἀναθήμματα μᾶλλον ἢ ἄνοδον. Ἐν τῷ κατωτάτῳ μία ἐγκοπὴ προφανῶς διὰ τὴν ὑποδοχὴν τένοντος μαρμαρίνου ἀναγλύφου. Ὑπεράνω τῶν ἐπιτοιχίδων ἑτέρα κόγχη μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν Πανός. Οὐδὲν τῶν ἀναγλύφων ἀντιστοιχεῖ πρὸς αὐτήν.

Κατερχόμενοι τὰς βαθμίδας πρὸς τὸ βάθος τοῦ σπηλαίου, ἐρχόμεθα εἰς ἕτερον λελαξευμένον ἐν τῷ βράχῳ βωμόν. Συνίσταται ἐκ δύο ἐπιπέδων, ἕκαστον δὲ ἐκ δύο μερῶν κειχωρισμένων διὰ μεσοτοιχοῦ. Εἰς τὸ ἕδαφος τῆς ἀνωτέρας κόγχης, δύο κοιλότητες ἐν σχήματι Δ προωριζόμεναι διὰ σπονδὰς ἢ ἀναθήματα. Αἱ κατώτεραι διαίρεσεις δὲν ἔχουν δοχεῖα, ἀλλ' ἴσως εἶχον ἐντὸς αὐτῶν δύο κοίλους λίθους διαφόρου ὕλικου, ἐξ ὧν εἶς ἀπεκλύρη, ἐνῶ ὁ ἀκέραιος δὲν ἐφαρμόζει ἀκριβῶς.

Ὑπὸ τοῦ Weller ἐξεφράσθη ἡ ἄποψις, ὅτι αἱ ὀπλὲς πρὸς τ' ἀριστερὰ τοῦ ἀνωτέρου ἐπιπέδου, ὁμοῦ μετὰ τὰς ἐπὶ τῆς ἀντιθέτου πλευρᾶς, ἐβοήθουν εἰς ὑποστήριξιν ὀροφῆς ἢ ἄλλου καλύμματος. Ἀτυχῶς ὁ βωμὸς οὗτος ὑπέστη σοβαρὸν ἀκρωτηριασμὸν ἐντὸς τῶν τελευταίων ἐτῶν καὶ πολῦτιμος ἐπιγραφὴ ἀπωλέσθη : «Ἀπόλλωνος Ἑρσου». Δὲν εὐρέθη ἑτέρα ἐνδείξις Ἀπολλωνείου λατρείας ἐν τῷ σπηλαίῳ. Τοῦ βωμοῦ ἔπεται ἐν τῶν πλέον διακρινόντων χαρακτηριστικῶν τοῦ σπηλαίου—εἰκὼν ἀνθρώπου εἰς χαμηλὸν ἀνάγλυφον ἐν τῷ πλευρικῷ τοίχῳ. Ἀπεικονίζει μορφὴν λιθοκόπου, φέροντος τὰ ἐργαλεῖα τῆς τέχνης του, τὸ σφυρίον ἢ γλύφανον (pick) καὶ τὸν γνώμονα (square).

Ἡ λέξις Ἀρχέδημος κοπεῖσκα δὲ εἰς τὸ βῆλος πρὸ τοῦ προσώπου] του, φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ ὄνομά του. Ἡ μορφή εἶναι ὀλίγον μεγαλυτέρα τοῦ φυσικοῦ καὶ φέρει ἐξωμίδα. Εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπὶ ἐνὸς ἐπιπέδου καὶ ἡ ἐπεξεργασία

καταντᾷ κωμική, ἂν καὶ ὁ καλλιτέχνης ἂν δύναται νὰ ὀρίσῃ οὕτως, ἔκαμε τὸ πᾶν διὰ νὰ μεταδώσῃ ζωντανὴν ἀποφιν εἰς τὴν δημιουργίαν του. Ἡ κεφαλὴ τῆς μορφῆς τίθεται ὀπισθεν ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου καὶ εἶναι κατὰ μέτωπον μὲ πρόσοφιν τὴν εἴσοδον. Μεταξὺ αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ σπηλαίου ὑπάρχει μικρότερος, ἀλλ' ἴσως ἐνδιαφέρων βωμὸς συνιστάμενος ἐκ δύο ἐπιτοιχίδων. Κατὰ Weller βωμὸς τῶν νυμφῶν. Διὰ κατωφλίου εἰσέρχεται τις ἐκ τοῦ μεγαλυτέρου εἰς τὸ μικρότερον δωμάτιον, τὸ ὁποῖον δέχεται ἐκ τοῦ ἐτέρου ἐλάχιστον φῶς. Ἔχει σταλακτιτικούς σχηματισμούς καὶ αἰθάλην πυρὸς ποιμένων. Κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους τῆς αἰθούσης ὀρθογώνιος λάκκος. Ὀλίγον περαιτέρω εἰς τὸν ἀμελῶς λελειασμένον τοῖχον περὶ τὸ ὕψος τοῦ ὀφθαλμοῦ πρὸς τὴν εἴσοδον λίαν δυσανάγνωστος ἐπιγραφή.

Ἀκριβῶς ὑπεράνω τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἐδάφους καὶ σχεδὸν κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης ἀσήμαντος κόγχη. Δύναται ἐν τούτοις νὰ ἔχῃ σχέσιν τινα μὲ τὴν ἐπιγραφὴν, Ἐτέρα κόγχη ὁμοία πρὸς τὴν μνημονευθεῖσαν τοῦ Πανός, κατ' εὐθεΐαν διὰ μέσου τοῦ δωματίου, περιέχει δοχεῖον σχήματος Δ εἰς τὸ ἔδαφος, ὡς τὰ ἐν τοῖς πρόσθεν περιγραφέντα καὶ ὀπίσθιον τμήμα κεφαλῆς. Κάτωθεν τῆς κόγχης ἐκόπη ἡ λέξις «Χάριτος». Κατὰ τὸν Weller ὁ ἐνικὸς ἀριθμὸς τῆς λέξεως ἐφάνη κατὰ πρῶτον παράξενος, ἀλλ' ἡ ἀνακάλυψις αὐτῆς τῆς κεφαλῆς ἐξηγεῖ τὴν παρουσίαν του, ἡ ἐπιγραφὴ ἐλαξεύθη χωρὶς ἀμφιβολίαν μετὰ τὸ χάραγμα τῆς κεφαλῆς. Ἡμεῖς ἐνθυμούμεθα τὴν σύζυγον τοῦ Ἡφαίστου Χάριν.

Ὀλίγας βαθμίδας περαιτέρω ἑτέρα προεξοχὴ τοῦ βράχου ἐπεξεργασμένη εἰς σχῆμα λεοντοκεφαλῆς. Ὁ ἐπισκέπτης αἰσθάνεται βαθεῖαν ἐντύπωσιν ἐκ τοῦ σπηλαίου καὶ τῶν ἱερῶν του. Ὁ Ross λέγει: Δὲν γνωρίζω εἰς τὴν Ἑλλάδα οὐδένα τόπον, ἐκτὸς τῶν νεοανοιχθέντων τάφων, τουλάχιστον οὐδὲν ἱερὸν. ἔνθα ὁ σημερινὸς θεατὴς εὐρίσκεται τόσον ἄμεσα εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὴν ἀρχαιότητα. Ἐκ τοῦ 1500 π. Χ. ἔμειναν τὰ πάντα εἰς τὴν θέσιν των. Ὁ βράχος τὰ ἀνάγλυφά του καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ του διετηρήθησαν ἀναλλοίωτα, ἐλλείπουν μόνον οἱ δροσεροὶ στέφανοι, ἡ εὐωδία τῆς θυσίας καὶ αἱ προσευχαί, τὰ ἄσματα τῶν θυσιαζόντων διὰ νὰ ἐπαναφέρουν ἡμᾶς εἰς τὴν ζωὴν τῆς ἀρχαίας λατρείας.

Τὸ σπήλαιον κατείχετο συνεχῶς πλέον τῶν τεσσάρων αἰώνων ἀπὸ τοῦ 600—1500 π.Χ. Κατὰ τὰς Ἀμερικανικὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1902 πιστοποιεῖται συνέχεια λατρείας ἀπὸ ἀρχαϊκῶν μέχρι τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἐν αὐτῷ εὐρέθησαν 20 ἐπιγραφαί: 1) Ἐξ ἀναθηματικαὶ ἐπὶ τῶν μαρμαρίνων ἀναγλύφων. 2) Τέσσαραι ἐπὶ ἀποσπασθέντων οἰκοδομικῶν λίθων. 3) Πέντε εἰς τοὺς τοίχους τοῦ σπηλαίου. 4) Πέντε ἀναφερόμεναι εἰς τὸν Θηραῖον Ἀρχέδημον.

Ἡ κεραμευικὴ του εἶναι ἡ κοινὴ Ἀττικὴ κεραμευικὴ ὡς εἰς Marion—Ἀρσινόη τῆς Κύπρου εἰς μεγάλας ποσότητας. Τὸ πρωιμότερον ἄγγεϊον χρονολογεῖται περὶ τὸ 460 π. Χ. Τὸ μεταγενέστερον τίθεται βραδύτερον τοῦ 3ου αἰ. Τερρακόται ἐκτείνονται μέχρι τῶν Ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων.

Κατὰ Στράβωνα (IX 398) «περὶ δὲ Ἀνάφλυστόν ἐστι καὶ τὸ Πανεῖον καὶ τὸ τῆς Κωλιάδος Ἀφροδίτης ἱερὸν», τὸ ὁποῖον ὁ Chandler θεωρεῖ ὡς μνεῖαν τοῦ σπηλαίου. Τοῦτο εἶναι λίαν ἀμφίβολον. Ἡ Ἀνάφλυστος τοποθετεῖται

μετὰ μεγαλυτέρας βεβαιότητος παρὰ τὸ νοτιώτερον σημεῖον τῆς Ἀττικῆς, ὅχι μακρὰν αὐτοῦ, τὸ εὐρύχωρον σπήλαιον τοῦ ὄρους Ἑλυμπο, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι διετήρησεν ὠρισμένον ἔχνος τοῦ παλαιοῦ ὀνόματος εἰς τὴν σύγχρονον ὀνομασίαν τῆς ἀνατολικῆς του κορυφῆς Πανί. Ἐφ' ὅσον ὁ Στράβων μνημονεύει ἐπίσης ἐν τόσῳ ἀπομεμακρυσμένῳ ἀντικείμενῳ ὡς τὸν ναὸν τῆς Κολιάδος (εἶτε ἡ Κωλιάς εὐρίσκεται εἰς τὸ Φάληρον εἶτε εἰς τὸν Ἀγ. Κοσμᾶν) ὡς ἐγγὺς τῆς Ἀναφλύστου, πιθανὸν τὸ Πανεῖόν του εἶναι τὸ τῆς Βάρης.

Κατὰ τὸν Αἰλιανὸν (Ποικ. Ἱστορ. 10,21) «ὅτι τὸν Πλάτωνα ἡ Περικτιόνη ἔφερεν ἐν ταῖς ἀγκάλαις, θύοντος δὲ τοῦ Ἀρίστωνος ἐν Ὑμηττῷ ταῖς Μούσαις ἢ ταῖς Νύμφαις, οἱ μὲν πρὸς τὴν ἱερουργίαν ἦσαν, ἡ δὲ κατέκλινε Πλάτωνα ἐν ταῖς πλησίον μυρίναις δασεαῖς σύσαις καὶ πυκναῖς· καθεύδοντι δὲ ἐσμὸς μελιτῶν ἐν τοῖς χεῖλεσι αὐτοῦ καθίσασαι ὑπῆδον, τὴν τοῦ Πλάτωνος εὐγλωττίαν μαντευόμεναι ἐντεῦθεν». Καὶ ὁ Ὀλυμπιόδωρος Vita Platonis 1 : «Τὸν Πλάτωνα λαβόντες οἱ γονεῖς τεθείκασι ἐν τῷ Ὑμηττῷ βουλόμενοι ὑπὲρ αὐτοῦ τοῖς ἐκεῖ θεοῖς Πανὶ καὶ Ἀπόλλωνι καὶ Νύμφαις θῦσαι».

Εἰς τὰ δύο ἀνωτέρω χωρία δὲν γίνεται μνεῖα τοῦ σπηλαίου, ἀλλὰ τῶν θεοτήτων, αἱ ὁποῖαι ἐλατρεύοντο καὶ ἐν τῷ σπηλαίῳ. Ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι γνωστὸν ἔτερον σημεῖον τοῦ Ὑμηττοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον νὰ ἐλατρεύοντο αἱ αὐταὶ θεότητες, προφανῶς ὁ Πλάτων ὑπὸ τῆς μητρὸς του ἤχθη ἐν τῷ σπηλαίῳ. Ὁ Curtius ὁμιλεῖ ἀορίστως περὶ ἐνὸς σπηλαίου τοῦ Ὑμηττοῦ. Ὁ Weller καὶ ὁ Hutton περὶ τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος σπηλαίου. Ὁμοίως ὁ Wright. Ἀντιθέτως ὁ Comparetti. Εἰς τὰ ἀνάγλυφα νῦν ἐν τῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν τοῦ τέλους τοῦ Ε' καὶ ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰ. κυρίως ἀπεικονίζεται ὁ Ἑρμῆς ὁδηγῶν τὰς Νύμφας ἐν χορῷ πρὸ τινος βωμοῦ, ὑπεράνω δὲ αὐτῶν ὁ Πᾶν παίζων τὴν σύριγγα. Ἀλλαχοῦ ὁ Ἑρμῆς χορεύει πρὸ τριῶν Νυμφῶν.

Ἀναφέρομεν τέλος τὸ ἀνάγλυφον μετὰ τοῦ ἐκ Θήρας Νυμφολήπτου γλύπτου Ἀρχεδήμου μὲ σφύραν καὶ σμίλην, εἰς τὸν ὁποῖον ἀποδίδεται ἡ κατασκευὴ τοῦ σπηλαίου, χώρου διὰ χορόν, κήπου ὡς καὶ ἀναγλύφων.

Βιβλιογραφία :

- Ch. Heald Weller, The cave at Vari, AJA (7) 1903, 263 κέξ.
 Maurice Edwards Dunham The cave at Vari II Inscriptions AJA VII 1903 289.
 Chandler, Travels in Greece II, Ch. 32 (1765).
 Dodwell, Tour through Greece I 550 (1805).
 Wordsworth, Athens and Attica Ch. 25 (1832).
 Leake, The Demi of Attica (2 ed.) σ. 56.
 Aldenhoven, Itineraire descriptif de l'Attique et du Peloponnèse 55.
 Ross, Griechische Königs-Reisen II 74.
 Broughton, Travels in Albania 354.
 Vischer, Erinnerungen aus Griechenland 59.
 Welcker, Tagebuch einer griech. - Reise I 146.
 Felton, Familiar Letters from Europe 366.
 Stenersen, En Reise i Graekenland, 184.
 Curtius und Kaupert, Atlas von Athen, Bl. VIII 1 καὶ 2.

Milchhoefer εἰς Gurtius und Kaupert, Karten v. Attika, Text, Heft III—VI 16.

Roscher, Lexikon d. Griech. n. Roem. Mythologie III 531.

Ed. Hutton, A glimpse of Greece. London 1928, 64.

Pauly-Wissowa-Kroll, RE XVII 1560 Nymphaei, RE IX 139 Hymettos ὑπὸ Kolbe.

Comparetti, Annuario IV/V 156.

ΜΕΕ τομ. (19) 515 ὑπὸ Α. Θ. Σ. ἄθρ. Πάνειον ἢ Πανεῖον.

ΔΕΣΕ τομ. IX τευχ. 1—2 Ἰανουαρ. 1967, 'Ο λόρδος Βύρων σὲ σπηλιὰ τῆς Ἀττικῆς 50—1.

Ulrich v. Wilamowitz Moellendorff, Der Glaube der Hellenen, Berlin 1931, 187.

Wright, Harv. Stud. XVII 131, 141.

IG I 778—800.

J. Toutain, Les cavernes sacrées dans l'antiquité grecque Annales du Musée Guimet, Bibliothèque de vulgarisation, τομ. 39, 166—170.

Σπήλαιον κοινότητος Σιέλου Εὐρυτανίας ¹.

Εὐρίσκεται εἰς ὑψόμετρον 1000 μ. Ἔχει μῆκος 22 μ. Ἐντὸς τοῦ σπηλαίου ἔχνη ἀνασκαφῶν. Κατὰ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς ἐντὸς αὐτοῦ ἀνευρέθησαν πῆλινα εἰδῶλια, νομίσματα, σφραγίδες, ἀγγεῖα, τῶν ὁποίων ὅστρακα ὑπάρχουν καὶ σήμερον.

Τὸ ἄντρον τοῦ Πανὸς τῆς Φυλῆς κατὰ τὴν Πάρνηθα (Λυχνόσπηλιὰ Λυχνίτζα) ².

Τὸ ἐπὶ τῆς Πάρνηθος σπήλαιον τοῦ Πανὸς καὶ τῶν Νυμφῶν ἡρευνήθη ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων Σικιᾶ καὶ Ρωμαίου, τὸ 1960 δὲ ὑπὸ τοῦ σπηλαιολόγου Ι. Ἰωάννου. Τὸ ἄντρον τοῦ Πανὸς τῆς Φυλῆς κατὰ Σικιᾶ,—τὸ ὑπὸ τοῦ Μενάνδρου κληθὲν Νυμφαῖον τῶν Φυλασίων, εὐρίσκεται ΒΔ τῆς Ἀγ. Τριάδος, μίαν ὥραν ἀνατολικῶς τοῦ φρουρίου τῆς Φυλῆς κατὰ τὴν ἀρ. ὁχθὴν τοῦ χειμάρρου καλουμένου «ρεῦμα τῆς Γκούρας» αὐτόθι, (ἄλλως ἐπέκεινα Γιαννούλα) εἰς ἀπόστασιν 1500 μ. ἀπὸ τοῦ ἀποκρημνοτάτου σημείου Στράτι (= Ἀλβανιστὶ ἐπίπεδον ὅχι Καλαμαρᾶ ὡς σημειοῦται ὑπὸ Curtius Kaupert ἐν τῷ Γερμανικῷ χάρτῃ) τοῦ ὄρους Ἀρματος, εἰς ὕψος 35 μ. περίπου ἀπὸ τῆς κοίτης τοῦ χειμάρρου καὶ 773 μ. ἀπὸ τῆς θαλάσσης.

Πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ἄντρου εὐρὺ πρόθυρον πλάτους 16,60 μ. βάθους 10 μ. ἐνιαχοῦ δὲ 7 μ., καλυπτόμενον ὑπὸ τοῦ εἰς ὕψος 8 μ. προέχοντος βράχου τοῦ ὄρους μὲ τὸ στόμιον εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ προθύρου. Ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ προθύρου, κόγχαι, δι' ἐνθεσιν ἀναθημάτων μετ' ἐπιγραφῶν.

1) ΔΕΣΕ τομ. I τευχ. 3 σ. 92—3, Εἰς Εὐρυτανίαν, Ἀρ. 49 Σπήλαιον Καρατσίκι.

2) C.A.F. frg. 127 τομ. III ἐκδ. Th. Kock, Lipsiae 1888 «τῆς Ἀττικῆς νομίζει» εἶναι τὸν τόπον Φυλῆν, τὸ Νυμφαῖον δ' ὅθεν προέρχομαι Φυλασίων» Ἀρποκρατίωνος, Λεξικὸν τῶν Δέκα ρητόρων λ. Φυλή, Ἰσοκράτης ἐν τῷ περὶ τῆς εἰρήνης. Φυλὴ δῆμός ἐστι τῆς Οἰνηίδος. Μένανδρος δὲ Δυσκόλῳ τῆς Ἀττικῆς νομίζει εἶναι τόπον τὴν Φυλὴν λέγων, Τὸ Νυμφαῖον δ' ὅθεν προέρχομαι Φυλὴν Ἴων. Φιλόχορος δ' ἐν ἐβδόμῳ Ἀθηίδος, φρούριον αὐτό φησιν εἶναι.

Τὸ στόμιον τοῦ σπηλαίου, μὲ προσανατολισμὸν ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς, ἐκτείνεται πρὸς δυσμὰς εἶναι δὲ εὐρὺ κάτω—πλάτος 1.05—ἄνω δὲ ἀπολήγει εἰς ὀξεῖαν γωνίαν. Τὸ ὀριζόντιον βάθος του εἶναι 62 μ. συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ στενοῦ θαλάμου βάθους 10 μ. Τὸ μεγαλύτερον δὲ πλάτος του εἶναι 14,40 μ.

Ἐκ τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν ἐπεκράτησεν ἡ ἄποψις ὅτι ἐνδέχεται ἰδίως κατὰ τὴν β. πλευρὰν νὰ ὑπάρχουν μέρη ἀποπεφραγμένα, ἅτινα ἀνοιγόμενα ν' αὐξήσωσι τὸ ὅλον πλάτος. Τὸ 1960 εὐρέθη οὕτως ὑπὸ τοῦ σπηλαιολόγου Ἰωάννου νέα αἷθουσα μήκους 20 μ. πλάτους 9 μ. καὶ ὕψους 4 μ. πλήρης λευκῶν σταλακτιτῶν καὶ μιᾶς μοναδικῆς εἰς μέγεθος σταλακτιτικῆς λεκάνης, μήκους 10 μ. καὶ βάθους 1 μ.

Ἡ πρόσοδος δυσχερὲς ἔνεκα τοῦ ἀποκρήνου τοῦ τόπου καὶ τῶν πιπτόντων λίθων, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὅμως ἦτο ὁδὸς τεχνητή, ἄγουσα ἐκ τοῦ κατὰ τὴν θέσιν Ρουμάνι μεσαιωνικοῦ συνοικισμοῦ μέχρι τῆς πρὸς βορρᾶν πλευρᾶς τοῦ προθύρου, ἔνθα λελαξευμένα ὅπαι ἐν τῷ βράχῳ, ἐξ ὧν εἰκάζεται ὅτι ὑπῆρξεν αὐτόθι κλιμαξ ξυλίνη.

Αἱ ἀνασκαφαὶ ἐν τῷ σπηλαίῳ ἔφερον εἰς φῶς τρία σαφεῖς στρώματα. Τὸ ἀνώτερον πάχους σπιθαμῆς, τὸ κατώτερον δύο σπιθαμῶν καὶ τὸ τρίτον 0,70 μ. βαθύτερον τῶν δύο ὑπερκειμένων στρωμάτων. Εἰς τὸ ἀνώτερον στρώμα εὐρέθησαν ἀγγεῖα τῶν μετὰ τὰ Μηδικὰ χρόνων, εἰς τὰ κατώτερα μυκηναϊκὰ καὶ προμυκηναϊκὰ. Περὶ τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς περιόδου κατέπεσεν ἡ ὁροφή. Μεταξὺ τοῦ μεσαίου καὶ τοῦ ἀνωτάτου στρώματος τῆς τέφρας τελείως ἀμιγροῦς τόφου κατὰ τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ σπηλαίου εὐρέθησαν δύο σκελετοὶ παραπλεύρως ἀλλήλων συνεσταλμένοι, ὁ εἷς ἐστήριζεν τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τοῦ πήχεως τῆς μιᾶς χειρὸς. Οὐδὲν ἔχνος ταφῆς ἢ κτερίσματος ἀποδεικνύει κατὰ τὸν δημοσιεύσαντα Ἀ. Σκιαῖ ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἰσῆλθον εἰς τὸ σπήλαιον ζῶντες, ἔνθα ἀπέθανον ἐκ συγκυρίας τινός, πιθανώτατα ἐκ τοῦ χειμερινοῦ ψύχους.

Ἐκ τοῦ κατωτάτου στρώματος προέρχονται ὅστρακα εὐτελῶν ἀγγείων, ἐκ τούτου ὁ Σκιαῖς τεκμαίρει ὅτι τὸ ἄντρον κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἦτο ἱερὸν ἢ ἀνθρωπίνῃ κατοικίᾳ. Τὸ μέσον στρώμα παλαιότερων καὶ ὕστερωτέρων Μυκηναϊκῶν χρόνων κατὰ Σκιαῖ ἦτο ἀναμφιβόλως ἱερὸν. Ἐκ τούτου προέρχονται γαστρώδη ἀγγεῖα πλήρη τέφρας, ἀναμφιβόλως θυμιατήρια, ἀγροίκου τέχνης ἐκ πηλοῦ ἐρυθροῦ, ἐπικεχρισμένου διὰ καστανόχρου ἐπιχρίσματος ἀνήκοντα εἰς 4ον ρυθμόν, τῶν Loeschke καὶ Furtwaengler, χρυσοῦς τέττιξ, χρυσῇ κλίνη, χαλκοῦ δυκτύλιοι, ὅστρακα ἐρυθρομόρφων ἀγγείων, χαλκῇ ἱατρικῇ μήλῃ, δύο χαλκᾶ νομίσματα ἐφθαρμένα, θραύσματα μαρμαρίνων ἀναγλύφων καὶ ἐπιγραφῶν, πλήθος Ὑστερορωμαϊκῶν καὶ μεσαιωνικῶν λύχνων, ὅαλινον «Φοινικικὸν» ἀμφορίδιον, μικρὰ πήλινα καὶ λίθινα ἀγγεῖα, ἀνάγλυφα τύπου ἀπεικονίσεως σπηλαίων μετὰ Πανός, Νυμφῶν, Ἑρμοῦ, Ἀχελώου, χρυσοῦς δακτύλιος μετὰ μελίσεως ἐπὶ ἐρυθροῦ ἰάσπιδος, ἀργυροῦς μετὰ ἐρυθροῦ ἰάσπιδος καὶ μελίσεως, χαλκᾶ Ἀθηναϊκὰ νομίσματα τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἀνάγλυφον μὲ κατεστραμμένα τὰ πρόσωπα ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. Τὰ εὐρήματα ἀπετίθεντο ἐντὸς θαλαμίσκων, ἐπὶ τοῦ ἐδάφους δὲ μεταγενέστεροι λύχνοι. Δύσκολος ἡ ἐξακρίβωσις τοῦ στρώματος πολλῶν πηλίνων σφονδυλίων ἢ κομβίων, ἐξ ὧν τὰ πλεῖστα σχήματος κολούρου κώνου, ὀλίγα δὲ πετάλου ἄνθους. Μεταξὺ τῶν εὐρημά-

των συγκαταλέγονται χαλκαῖ καὶ ὁστέϊναι τινες περόναι (ἤτοι κομμωτικά), πολύχρωμοι ψῆφοι Αἰγυπτιακῆς πορσελάνης, ὀλίγα εἶδη ἱατρικά (=χειρουργικά), πῆλινος ἀναθηματικὸς δισκοειδὴς πίναξ μὲ ἔκτυπον ὄφιν κατὰ τὰ σφζόμενα ἴχνη. «Ἐνα φίδι» κατὰ πληροφίας εἶχεν εὐρεθῆ ἑνταῦθα ὑπὸ χωρικοῦ. Ἀπεκαλύφθησαν ἐπίσης ὁστᾶ μικρῶν ζώων ἄκαυστα, ὁστᾶ ἐλάφου, κέρατα τράγων, ὠμοπλάτη βοδὸς κ.ἄ. Ἐν τῷ ἀνωτάτῳ στρώματι τῶν μετὰ τὰ Μηδικὰ χρόνων ὀλίγα πήλινα γυναικεῖα εἰδῶλια τεσσάρων τύπων, ἐπίπεδα κεράμια ἀτελῶς ὠπτημένα ἀνάλογα πρὸς ἀναθηματικούς πίνακας, ὑπὲρ δισχίλιοι λύχνοι, χριστιανικὰ κηρία. Ἡ ἀφθονία των συνετέλεσεν εἰς τὴν ὀνομασίαν τοῦ σπηλαίου ὑπὸ τῶν περιοίκων ὡς Λυχνοσπηλιᾶς ἢ Λυχνίτεζας. Ἐπὶ λύχνων ὡς εἶδομεν καὶ ἐπὶ δακτυλιολίθων μελίσσαι ἢ τὸ γνωστὸν μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ (χρῖσμα), ἄλλοι δὲ πάλιν φέρουν τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ καὶ ἄλλοθεν γνωστοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ἐργαστηρίου τῆς Χιόνης.

Λατρεία : Κατὰ τὸν Αἰλιανὸν (Ἐπιστ. ἀγροικ. 15) «Θύω τοῖνυν τῷ Πανὶ καὶ Φυλασίῳ τοὺς μάλιστα ἐπιτηδεῖους εἰς τὴν ἱερουργίαν καλῶ». Κατὰ τὸν Παυσανίαν (8.37,8) παρὰ τοῦτῳ τῷ Πανὶ πῦρ οὐ ποτε ἀποσβεννύμενον καίεται. Ἡ λατρεία τοῦ Πανὸς εἰσῆχθη ἑνταῦθα μετὰ τὰ Μηδικὰ, ὅτε ὡς φαίνεται ἐπανεκατελήφθη τὸ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἐγκαταλειφθὲν σπήλαιον. Φαίνεται ἀνυπόστατος ἡ γνώμη, καθ' ἣν ὑπῆρχεν ἐν τῇ Ἀττικῇ λατρεία τοῦ Πανὸς καὶ πρὸ τῆς ἐν Μαραθῶνι μάχης. Ἐπὶ ἐπιγραφῆς «Σπονδῆς κ[αὶ] λιβάνου θελκ[τή]ρια χάλκεα τεύξας | Πανί τε καὶ Νύμφαις θῆκε φέρων Νομ[ι]κός». Ὁ Σκιάς γράφει ὅτι ἡ εὐρεσις ἱατρικῶν ὀργάνων ὄχι ἀπροσδόκητος, ἀφ' οὗ αἱ νύμφαι ἦσαν καὶ ἱαματικά, ἴσως δὲ ἐλατρεῦετο ἑνταῦθα καὶ ὁ Ἀσκληπιός.

Ἀπὸ τὰς ἐπὶ λύχνων καὶ δακτυλιολίθων μελίσσας «ἴσως ἐπιτρέπεται νὰ εἰκάσῃ τις ὅτι τὸ ἔντομον τοῦτο ἦτο σχετικὸν πρὸς τὴν ἐν τῷ σπηλαίῳ λατρείαν». Ἡ ἐπὶ ἀναγλύφων Νυμφῶν μετὰ ἢ ἄνευ ταυρείου σώματος ἢ κεράτων καὶ ὤτων ταύρου παριστανομένη κεφαλὴ ἀπεικονίζει ποτάμιόν τινα θεόν» λέγει ὁ Ρωμαῖος, ὑποστηρίζει δὲ ὅτι δὲν πρόκειται περὶ Διονύσου, διότι δὲν ὑπάρχει στενὴ σχέση μετὰ τοῦ Διονύσου καὶ τῶν Κρηναίων ἢ ὀρεστιάδων Νυμφῶν, ἐλλείπει δὲ στέφανος ἐκ κισσοῦ ἢ θύρσος. Πατήρ τῶν Νυμφῶν κατὰ Πλάτωνα (Φαῖδρος 263) ὁ Ἀχελῷος. Περὶ κοινῆς λατρείας Πανὸς Νυμφῶν Ἀχελῷου Κηφισσοῦ πληροφορεῖ ὁ Παυσανίας (1.38,2). Πρὸς τὰς ἀπόψεις αὐτὰς θὰ εἶχον νὰ παραθέσω ὅσα ἀναγράφω ἐν ἐργασίᾳ μου ὑπὸ τὸν τίτλον «Διόνυσος καὶ Μελίσσα οἱ Βουγεννεῖς». Ἀπὸ τοῦ 4 μ. Χ. αἰ. ἐν τῷ σπηλαίῳ μαρτυρεῖται καὶ χριστιανικὴ λατρεία.

Βιβλιογραφία :

- *Α Σ κ ι ᾱ, Τὸ παρὰ τὴν Φυλὴν ἄντρον τοῦ Πανὸς | ΑΕ 1918 σ. 1 κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν ἐτῶν 1900—1.
- A d o l f W i l h e l m, Inschriften von der Grotte des Pan und der Nymphen bei Phyle, Oesterreichisches Jahreshft (25) 1929, 54.
- K. Ρ ω μ α ῖ ο υ, Εὐρήματα ἀνασκαφῆς τοῦ ἐπὶ τῆς Πάρνηθος ἄντρον, ΑΕ 1905 99—158 | ΑΕ 1906, 89—116, ΑΕ 1906, 89.
- M. N i l s s o n, Geschichte d. griech. Religion.
- *Α Ὅ ρ λ ᾱ ν δ ο υ, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν

κλιτύων Ὑμηττοῦ, Πεντελικοῦ, Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω (EMME τσῦχ. Γ. Ἀθῆναι 1933, 209).

D o d w e l l, Tour through Greece, London, 1819, I 506.

Κ. Γ ι α ν ν ο υ λ ί δ ο υ, Διόνυσος καὶ μέλισσα οἱ βουγενεῖς «Ἀθηνᾶ» ΞΓ 312—318.

M. Nilsson, MMR 67.

P a u l y, Wissowa. K r o l l RE XVII λ. Nymphai, 1560.

Ἰ. Ἰ ω ἄ ν ν ο υ, Τὸ σπήλαιον τοῦ Πανὸς εἰς Πάρνηθα, ἡ Λυχοσπηλιά, ΔΕΣΕ VI, 3 Ἰουλ. Σεπτεμβρ, 1961 σ. 26.

Σπήλαιον Πανὸς καὶ Νυμφῶν Μαραθῶνος ¹.

Τὸ περιγρῳφόμενον ὑπὸ τοῦ Πausανίου σπήλαιον τοῦ Πανὸς «ὀλίγον ἀπωτέρω τοῦ πεδίου (τοῦ Μαραθῶνος)» κατ' ἀρχὰς ἐταυτίσθη πρὸς τὸ τῆς ΒΑ πλευρὰς τῆς ἀκροπόλεως τῆς ἐκ τῆς τετραπόλεως τοῦ Μαραθῶνος Οἰνός. Σήμερον ὡς ἀποδεικνύεται ἐπιγραφικῶς τοῦτο εἶναι ὀλίγον δυτικώτερον, ἐπὶ τῆς βορ. κλιτύος τοῦ λόφου. Κατὰ τὸν καθ. κ. Ὁρλάνδον ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ Πausανίου. Ἐχει δύο εἰσόδους, ἐν τῇ πραγματικότητι, ἡ πρὸς ἀνατολὰς ἦτο ἡ κυρία, διότι «εἶχεν ἀπὸ παλαιοῦ διαμορφωθῆ ἐπίπεδος καὶ ἐπὶ τοῦ βράχου ἔχουν λαξευθῆ κοιλότητες πρὸς ἔνθεσιν μαρμαρίνων ἀναθημάτων».

Εἰς τὴν εἴσοδον τοῦχος καὶ μαρμαρίνη ἐνεπίγραφος ἀναθηματικὴ στήλη εἰς τὸν Πᾶνα καὶ τὰς Νύμφας, περιέχει ἱερὸν νόμον συνταχθέντα ἐπὶ Θεοφήμου ἄρχοντος τὸ 61/60 π. Χ. μὲ ἀπαγορευτικούς κανόνας διὰ τοὺς εἰσερχομένους ἐν τῷ σπηλαίῳ. Ἐντὸς τοῦ σπηλαίου εὐρεῖται αἶθουσαι οἱ «οἴκοι» τοῦ Πausανίου μετὰ πολυχρόμων σταλακτιτῶν καὶ κυανολεύκων ὀροφῶν ἐξ ἐντοπίου λίθου. Εἰς τοὺς βράχους σχηματίζονται διαφόρων σχημάτων κοιλότητες μὲ ὕδωρ «τὰ λουτρά», ἐνῶ οἱ δίκην γενεῶν αἰγῶν καὶ τράγων σταλακτίζεται δίδουν τὴν ἐντύπωσιν αἰπολίων, «πέτραι τὰ πολλὰ αἰξίν εἰκασμέναι».

Ὁ ἀείμνηστος Παπαδημητρίου εἶχε τὴν εὐτυχῇ συγκυρίαν ν' ἀνασκάψῃ αὐτὸ ἄθικτον Ἐντὸς σπηλαιοειδοῦς κοιλότητος ἀρ. τῆς εἰσόδου εὐρέθησαν ὄστρακα καὶ σκελετοὶ τῆς παλαιότερας νεολιθικῆς περιόδου. Αἱ πρῶται αἶθουσαι παρέχουν προϊστορικὰ εὐρήματα μέχρι τῆς ΥΕΙΙ ἐποχῆς ὡς χαλκὴν ΠΕ ἀξίνην, λιθίνας νεολιθικὰς ἀξίνας, πηλίνην νεολιθικὴν ψῆφον, ἐν τῇ κυρίᾳ δὲ εἰσόδῳ ὄστρακα μέχρι καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, ἐν τῇ πρώτῃ αἰθούσῃ ὄστρακα τῆς μεσοελληνικῆς νεολιθικῆς περιόδου, δύο τεμάχια πηλίνου εἰδωλίου νεολιθικῶν χρόνων, κλασσικὰ καὶ νεωτέρων χρόνων ὄστρακα, ἀγγεῖα, πήλινα εἰδώλια, λύχνοι κλπ. καθ' ἅπαν τὸ λοιπὸν σπήλαιον. Ἐκ τῆς πέμπτῃς αἰθούσης προέρχονται καὶ εἰδῶλα Πανός, Νυμφῶν ὡς καὶ δύο ὠραιότατα ἐνώτια ἀφιερωμένα εἰς τὰς «Μαραθωνίδας Νύμφας». Ἀπὸ τῆς Ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς ἕως τῶν ἱστορικῶν χρόνων τοῦ 5 αἰ. π. Χ. δὲν εὐρέθησαν ἔχνη ζωῆς ἢ λατρείας ἐν τῷ σπηλαίῳ. Ἡ λατρεία τοῦ Πανός συνυφάνθη μετὰ τῆς τῶν Νυμφῶν ὁπωσδήποτε μετὰ τὰ Περσικά.

1) Πaus. 1. 32, 7.

Βιβλιογραφία :

- Ἰ. Α. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Μαρθῶν. Σπήλαιον Πανὸς ἐν «Ἔργῳ» Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. κατὰ τὸ 1958, Ἀθῆναι 1959 σ. 15—22.
 Ἰω. Π α π α δ η μ η τ ρ ί ο υ, Ἀνασκαφαὶ σπηλαίου Πανὸς Μαρθῶνος ΠΑΕ 1958, 14.
 Δ Ε Σ Ε τομ. VI τευχ. 2. Ἀπριλ. Ἰουν. 1961, 30—2, Τὸ σπήλαιον Πανὸς Μαρθῶνος Ἀρ. 1067.
 Δ Ε Σ Ε τομ. IV τευχ. 7, Ἰουλ. Σεπτεμβρ. 1958, Ἰ. Π ε τ ρ ο χ ε ί λ ο υ Σπήλαιον Οἰνῆς Β Ἀρ. Ε Σ Ε 903, σ. 99.

Σπήλαιον Πανὸς Δαφνίου.

Ἀριστερὰ τῆς Μονῆς διὰ δρομίσκου ἀρχομένου πλησίον τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου τῆς με ἐλαφρὰν ἀνηφορικὴν κατεύθυνσιν διὰ μέσου τοῦ πυκνοῦ πευκῶνος ἡ κατ' εὐθείαν γραμμὴν ἐκ τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ, σπήλαιον τοῦ Πανὸς καὶ τῶν Νυμφῶν, καθιερωθὲν προφανῶς, ὡς ἐξάγεται, ἐκ τῶν εὐρημάτων τῶν ἀρχῶν τοῦ 5 αἰ. π. Χ., μετὰ τὰ Περσικά. Ἐνώπιον αὐτοῦ δύο τοῖχοι, ὁ κατώτερος ἀναλημματικός, ἐνῶ ὁ ἕτερος ἐφαίνετο νὰ φράσῃ τὴν εἰσοδὸν τοῦ σπηλαίου. Εἰς τὴν εἰσοδὸν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ τοίχου λαξεύματα. Τὸ σχῆμά του χωνοειδὲς με ἀνοιγμα πρὸς Βορρᾶν, ἐκτείνεται ἀπὸ Β πρὸς Ν., ἔχει δὲ διαστάσεις πλάτος 7,80, βάθος 11,55. Διὰ μικρῶν προεξοχῶν τῶν πλευρῶν τοῦ βράχου, χωρίζεται φυσικῶς εἰς τρία διαμερίσματα λίαν ἀνίσου πλάτους.

Ἐμπροσθεν καὶ κατὰ μῆκος τοῦ σπηλαίου τεχνητὸν ἐπίπεδον εἶδος μικρᾶς αὐλῆς διευκολύνει λόγῳ τοῦ ἀποκρήμνου τοῦ σπηλαίου τὴν πρὸς αὐτὸ ἐπίσκεψιν. Ὅπισθεν τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου βαθμίδες ἄγουν εἰς τὸ στόμιον τοῦ σπηλαίου. Πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς ἐπίχωσις. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ βράχου καὶ ἐντὸς τῶν φυσικῶν ρωγμῶν του μελανόμορφα ὄστρακα. Θραύσματα εἰδωλῶν ἐντὸς τῶν ρωγμῶν τοῦ δαπέδου. Μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς λατρείας ἐδέχθη τεχνητὴν διαμόρφωσιν. Χρῆσις κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους. Ἐπὶ Τουρκοκρατίας σταῦλος.

Βιβλιογραφία :

- Ἰω. Τ ρ α υ λ ο ῦ, Σπήλαιον τοῦ Πανὸς παρὰ τὸ Δαφνί, ΑΕ 1937 (1) 391—408.
 Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Τὸ Δαφνί, 1920, 25.

Σπήλαιον Πανὸς (;) Ἐλευσίνος.

Ἀνετινάχθη ὡς ἀναφέρει ὁ Ἀ. Α. Παπαγιαννόπουλος—Παλαιὸς ὑπὸ συνεργείου τοῦ ἐργοστασίου τιμιέντων «Τιτάν», ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν ὄστρακα, ἅτινα παρεδόθησαν εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν.

Βιβλιογραφία :

- Ἀ. Α. Παπαγιαννόπουλος — Παλαιὸς, Ἐλευσινικὰ προβλήματα, «Πολέμων» τομ. Ε 1955, 162.

Σπήλαιον Ἐλευσίνος (Πλουτώνειον),

Τὸ σπήλαιον μὲ ἐπ' αὐτοῦ ναὸν τοῦ Πλούτωνος εὐρίσκεται δεξιὰ τῆς βορείας ἐσωτερικῆς ὁδοῦ, ἣ ὁποία ἐκ τοῦ βορείου Πυλῶνος ἄγει εἰς τὸ τελεστήριον, παρακείμενον τῆς βαθυμειδωτῆς ἐξέδρας καὶ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν μεταγενεστέρων μικρῶν προφυλαίων, ἐπιστεφόμενον ὑπὸ τῶν βράχων τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ λόφου τῆς Ἐλευσίνος.

Ὁ ναὸς τοῦ Πλούτωνος Πεισιστρατείου ἐποχῆς. Ἐν τῷ σπηλαίῳ εὐρέθη ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον ἀφιερωθὲν ὑπὸ τοῦ Λυσιμαχίδου εἰς τὸν θεὸν καὶ τὰς θεάς. Ἡ ἐπιγραφή τεῦ 329 | 8 π. Χ. ἐπὶ ἄρχοντος Κηφισοφῶντος ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀγορὰν ξυλείας διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν θυρῶν τοῦ βωμοῦ, ἔξοδα διὰ στίλβωσιν τῶν παραστάδων, ζωγραφικῆς τῶν κιονοκράνων κλπ. Δύο ἀνάγλυφα μὲ σκηνὰς σχετικὰς πρὸς τὸν Πλούτωνα καὶ τὴν Περσεφόνην εὐρέθησαν εἰς τὸν περίβολον, ἀποδεικνύουν δὲ ὅτι τὸ σπήλαιον καὶ ὁ ναὸς ἦσαν Πλουτώνειον. Πρέπει νὰ ἀφιερῶθη εἰς αὐτὰς τὰς θεότητας πρὸ τοῦ αἵωνος τούτου ἐπὶ ἐποχῆς Πεισιστράτου ἐξάγει τὸ συμπέρασμα ὁ Μυλωνᾶς ¹, διότι ἐν αὐτῷ ὑπάρχει ἱεροφυλάκιον (shrine) αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καὶ διότι δὲν ὑπάρχει παράδοσις, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Πλούτων ἀνέλαβε τοῦτο, ἀντικαθιστῶν ἄλλην θεότητα. Ἡ θέσις ἔχει ἐπιλεγῆ καλῶς διὰ ναὸν τοῦ Πλούτωνος, διότι τὸ βαθὺ σπήλαιον ἠδύνατο νὰ δώσῃ εἰς τὸν θεατὴν τὴν ἐντύπωσιν χάσματος τῆς γῆς καὶ «πυλῶν τοῦ Ἄδου».

Τὸ 4 π. Χ. αἰ. ἀναλημματικὸν τεῖχος ἐκ πώρου (poros blocks) κατεσκευάσθη ἔμπροσθεν τοῦ ἀνοίγματος τοῦ σπηλαίου διὰ νὰ ὑποβαστάσῃ αὐτὴν τριγωνικοῦ σχήματος. Ἐντὸς τῆς τριγωνικῆς ἐκτάσεως καὶ τοῦ σπηλαίου ὠκοδομήθη μικρὸς ναὸς ἀφιερωμένος εἰς τὸν Πλούτωνα, εἰς ἀντικατάστασιν μικροτέρου Πεισιστρατείου οἰκοδομήματος, ἐνδεχομένως καταστραφέντος ὑπὸ τῶν Περσῶν. Τὸ ἱεροφυλάκιον προφανῶς ἦτο ναὸς ἐν παραστάσι μὲ ἔμπροσθίαν στοάν, διαστάσεων 2,98X3,77 μ. ἐσωτερικῶς, ὀλικῶν μήκους 6,64 μ.

Τὸ σπήλαιον συνίσταται ἐκ δύο βαθειῶν κοιλοτήτων ἢ θαλάμων. Ἐμπροσθεν τοῦ εὐρυτέρου καὶ νοτιωτέρου ἴσταται ὁ ναὸς τοῦ Πλούτωνος. Ἡ ἐτέρα κοιλότης εἶναι πλέον ἀβαθὴς καὶ ἐκτείνεται δυτικῶς τοῦ ναοῦ. Οἱ δύο θάλαμοι διαχωρίζονται διὰ βραχῶδους σφηνός. Ἐπὶ τοῦ β. τοίχου τοῦ μικροτέρου θαλάμου, εὐρίσκομεν μικρότερον ἑλλειπτικὸν ἀνοιγμα 1,30X0,54 ὁρατὸν ἐκ τοῦ ἐπιπέδου τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ. Παρ' αὐτὸ τὸ ἀνοιγμα τὸ βραχῶδες ἔδαφος τοῦ σπηλαίου ἀνέρχεται, ὁ βράχος δὲ λαξευθεὶς χρησιμεύει ὡς κλιμαξ.

Τὸ ἀνοιγμα τοῦτο δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ ἀρχικὸν χάσμα διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Πλούτων ἔφερε τὴν Περσεφόνην εἰς τὸν Κάτω κόσμον. Κατὰ τὸν 18ον Ὀρφικὸν Ὕμνον εἰς Πλούτωνα ². «Εὐβουλ' ἄγνοπόλου Δημήτερος ὅς ποτε παῖδα

1) G. Mylonas, Eleusis, Princeton, New Jersey 1961 99—100, 139, 146 7—9 79, O. Kern, Die Religion der Griechen I Berlin 1926, 81, O. Rubensohn, Eleusinische Beitraege, Ath. Mitth. (24) 1899, 49.

2) Orphci Hymni ὑπὸ G. Quandt, Berolini 1962 σ. 18.

νυμφεύσας λειμῶνος ἀποσπαδίην διὰ πόντου τετρώροις ἵπποισιν ὑπ' Ἀτθίδος ἡγά-
γες ἄντρον δήμου Ἑλευσίνος, τόθι περ πύλαι εἷς Ἀίδαο».

«Σπηλιὰ τοῦ Κίτσου» Λαυρίου.

Ἐκ τοῦ ὑψώματος Κίττος (ὕψομ. 300 μ.) 6 χλμ. ἀπὸ τοῦ Λαυρίου ὠνομάσθη
σπήλαιον, ἐρευνηθὲν ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου ἀρχαιοτήτων Α. Βαβρίτσα καὶ τῆς κ. Lambert
μέχρι βάθους 1,56 μ. Ἐμελετήθησαν 7 ἄλλεπάλληλα στρώματα ἐξ ὧν διακρίνον-
ται σαφῶς τὰ τέσσαρα μὲ τέφραν καὶ ἄνθρακας πέριξ ἐξ πυρῶν. Πλὴν τῆς με-
λαίνης τέφρας εὐρέθησαν πολυάριθμα ὄστρακα λίθινα καὶ ὀστέινα ἀντικείμενα ἢ
ὑπολείμματα τροφῶν, φαῖα ἢ λευκὴ τέφρα μετὰ τινων ὀδόντων ἢ φαλάγγων ἀν-
θρωπίνων δακτύλων ἀπηνθρακωμένων. Ἐνταῦθα κατὰ τὸν ἀνασκάψαντα τὸ πῦρ
ἦτο ἰσχυρὸν καὶ οἱ νεκροὶ πρέπει νὰ ἐκάησαν.

Ἐν αὐτῷ ἐπίσης κεραμικὰ θραύσματα πλὴν μιᾶς μετὰ καθέτου τετρημένης
ψευδολαβῆς φιάλης, ἥτις ἦτο ἀκεραία. Διεπιστώθη ἡ μεταφορὰ ἐξ ἄλλης θέσεως
τῶν ὀστράκων τῶν ἀγγείων ἐπὶ τῆς πυρᾶς. Εὐρέθησαν ἐπίσης σφονδύλια,
ὀστέινα ἐργαλεῖα, λίθινα ἀναθήματα ἢ εἶδη στολισμοῦ, λεπίδες καὶ αἰχμαὶ βε-
λῶν ἐξ ὀψιανοῦ.

Παραλληλιζόμενον πρὸς τὰς νεολιθικὰς θέσεις Θεσσαλίας Κυκλάδων ἐθεωρήθη
ὥς ἐκ τῶν πολλῶν ταφῶν καύσεως μὲ ἀφθονα κτερίσματα καὶ ἐκ ττῷ βάθους
τῆς ἐπιχώσεως μὲ μέγαν ἀριθμὸν κινήτων ἀντικειμένων ὥς ἔχον δεχθῇ μόνιμον
ἐγκατάστασιν. Ἡ ἐν αὐτῷ τέλεσις ἀνθρωποθυσιῶν μᾶλλον ἀπίθανος.

(Συνεχίζεται)

ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΥΣ ΣΤΙΧΟΥΣ

Ἀστροναῦται

Τηλεσίφαντον ἄρῃ διζήμενοι ἢδ' Ἀφροδίτην
ἐντεύξεσθ' Ἀτῇ, νάννοι ὑπερμέγαλοι !
«Οὐ νέμεσις· δαίμων αὐτὸς θνητοὺς κατερύκει
κεντρίζει τ' ἀμάχως εἰς ἀπέραντα περᾶν».

Παράδοξον

Ἐσπερίας μήτερο, σὺ πενεστέρα εἰ μὲν ἀπάντων
σῶν τέκνων, πλούτου ζωσι δ' ἅπαντ' ἀπὸ σοῦ.

Εὐχή

Σῶμά μου εἴτε θάνη, ζῶην γῆς ἀμφοτέρωθι,
ἄγχοθι μὲν Ῥήνου, πλησίον αὖ Κλαδέου.